

ISSN 2522-9303 (Print)
ISSN 2522-9478 (Online)

ЕКОНОМІКА
УКРАЇНИ

ECONOMY
OF UKRAINE

2020 **5**

(702)

Головний редактор:

В.М. ГЕЄЦЬ (д-р. екон. наук, проф., акад. НАН України)

Заступник головного редактора:

І.В. КОРНІЄНКО

Редакційна колегія:

О.І. Амоша (д-р. екон. наук, проф., акад. НАН України), *О.М. Балакірева* (канд. соціол. наук), *О.Г. Білорус* (д-р. екон. наук, проф., акад. НАН України), *І.К. Бистряков* (д-р. екон. наук, проф.), *І.М. Бобух* (д-р. екон. наук), *О.О. Борзенко* (д-р. екон. наук, проф.), *О.М. Бородіна* (д-р. екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *В.П. Вишневський* (д-р. екон. наук, проф., акад. НАН України), *А.А. Грищенко* (д-р. екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *Б.М. Данилишин* (д-р. екон. наук, проф., акад. НАН України), *Т.І. Єфименко* (д-р. екон. наук, проф., акад. НАН України), *М.І. Зверяков* (д-р. екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *В.В. Зимовець* (д-р. екон. наук), *Т.А. Заяць* (д-р. екон. наук, проф.), *А.І. Ігнатюк* (д-р. екон. наук, проф.), *Ю.В. Кіндзерський* (д-р. екон. наук), *Гж.В. Колодко* (проф., Польща), *С.О. Кораблін* (д-р. екон. наук, чл.-кор. НАН України), *В.С. Кравців* (д-р. екон. наук, проф.), *В.П. Кудряшов* (д-р. екон. наук, проф.), *Ю.О. Лупенко* (д-р. екон. наук, проф., акад. НААН України), *І.Г. Манцуров* (д-р. екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *Г. Мінасян* (д-р. екон. наук, проф., Болгарія), *Л.В. Молдаван* (д-р. екон. наук, проф.), *О.І. Никифорук* (д-р. екон. наук), *Є.Г. Панченко* (д-р. екон. наук, проф.), *В. Папава* (д-р. екон. наук, проф., акад. НАН Грузії), *В.Р. Сіденко* (д-р. екон. наук, чл.-кор. НАН України), *М.І. Скрипниченко* (д-р. екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *В.М. Тарасевич* (д-р. екон. наук, проф.), *В.А. Устименко* (д-р. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України, чл.-кор. НАПрН України), *М.А. Хвесик* (д-р. екон. наук, проф., акад. НААН України), *Хаунг Сяоюн* (проф., Китай), *О.І. Черняк* (д-р. екон. наук, проф.), *С.С. Шумська* (канд. екон. наук)

Реєстраційне свідоцтво: Серія KB № 23636-13476 ПП від 20 грудня 2018 р.

Editor-in-Chief:

Valeriy HEYETS (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine)

Deputy Editor-in-Chief:

Iryna KORNIENKO

Editorial Board:

O. Amosha (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *O. Balakireva* (PhD (Sociol.)), *O. Bilorus* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *I. Bystryakov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *I. Bobukh* (Dr. Sci. (Econ.)), *O. Borzenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *O. Borodina* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Vyshnevskiy* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *A. Grytsenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *B. Danylyshyn* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *T. Iefymenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *M. Zveryakov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Zymovets* (Dr. Sci. (Econ.)), *T. Zaiats* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *A. Ignatyuk* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *Yu. Kindzerskyi* (Dr. Sci. (Econ.)), *G. Kolodko* (Prof., Poland), *S. Korablin* (Dr. Sci. (Econ.), Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Kravtsiv* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *V. Kudryashov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *Yu. Lupenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAAS of Ukraine), *A. Mazaraki* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine), *I. Mantsurov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *G. Minassian* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Bulgaria), *L. Moldavan* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *O. Nykyforuk* (Dr. Sci. (Econ.)), *Ye. Panchenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *V. Papava* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Georgia), *V. Sidenko* (Dr. Sci. (Econ.), Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *M. Skrypnychenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Tarasevych* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *V. Ustymenko* (Doctor of Jurid. Sci., Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine, Corresp. Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine), *M. Khvesyk* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAAS of Ukraine), *Huang Xiaoyong* (Prof., Beijing), *O. Chernyuk* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *S. Shumska* (PhD (Econ.))

Registration certificate: Seria KB № 23636-13476 ПП of December 20, 2018

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України з економічних наук (наказ МОН України від 11.07.2016 р. № 820)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ ЩОМІСЯЦЯ
ЗАСНОВАНИЙ
У ВЕРЕСНІ 1958 р.
КИЇВ

2020 ⁵
_____ (702)

ЗМІСТ

КОЛОДКО Г.В. Після пандемії. Економіка і політика у постпандемічному світі . . .	3
ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	
ЄЩЕНКО П.С. Неоліберальна модель ринку та її вплив на розвиток України	25
УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА	
МОРТИКОВ В.В. Избыточная рабочая сила в организации	41
КУШНІРЕНКО О.М. Промисловість України перед викликами Індустрії 4.0: оцінка обмежень і завдання політики	53
ФІНАНСИ. ПОДАТКИ. КРЕДИТ	
БУБЛИК Є.О. Зміна монетарних політик центробанків провідних країн та їх наслідки для країн з ринками, що розвиваються	72
МЕТОДИ ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ	
ВАСИЛЬЄВ О.М. Роль механізмів прийняття рішень у встановленні ринкової рівноваги	85
РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ	95

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE FOR ECONOMICS
AND FORECASTING OF THE NAS OF UKRAINE

ECONOMY OF UKRAINE

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED MONTHLY
FOUNDED
IN SEPTEMBER 1958
KYIV

2020 ⁵
—————
(702)

CONTENTS

KOŁODKO GRZEGORZ W. After. Economics and politics of the post-pandemic world 3

PROBLEMS OF ECONOMIC THEORY

ESHCHENKO PETRO. Neoliberal market model and its impact on the development of Ukraine 25

ECONOMICS MANAGEMENT: THEORY AND PRACTICE

MORTIKOV VITALII. Excessive workforce in organization 41

KUSHNIRENKO OKSANA. The industry of Ukraine facing the challenges of Industry 4.0: evaluation of limitations and policy tasks 53

FINANCE. TAXES. CREDIT

BUBLYK YEVHEN. Changing monetary policies of central banks of leading countries and their implications for emerging market countries 72

METHODS OF ECONOMIC-MATHEMATICAL MODELING

VASYLIEV OLEKSII. The role of decision-making mechanisms in establishing market equilibrium 85

EDITORIAL POLICY AND ETHICAL PRINCIPLES 95

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.003>
УДК 33.339.9

Гж.В. КОЛОДКО, проф., директор,
Центр економічних досліджень трансформації,
інтеграції та глобалізації «TIGER»
при Університеті Козьмінського,
вул. Ягеллонська, 59, 03-301, Варшава, Польща,
e-mail: kolodko@tiger.edu.pl,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7015-5612>

ПІСЛЯ ПАНДЕМІЇ. ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА У ПОСТПАНДЕМІЧНОМУ СВІТІ

Охарактеризовано неймовірні виклики, які ставить перед людством пандемія коронавірусу і які збігаються з іншими негативними мегатенденціями і невирішеними економічними, соціальними та політичними проблемами. Зроблено припущення, що неоднорідне постпандемічне майбутнє, в якому в умовах незворотної глобалізації взаємодіятимуть різні політичні та економічні системи, розвиватиметься багатьма шляхами, причому становище високорозвинутих країн послаблюватиметься. Висловлено думку, що шанси на краще майбутнє можуть бути створені шляхом поступового переходу до Нового прагматизму.

Ключові слова: пандемія; криза; глобалізація; майбутнє; економічна політика; стратегія розвитку; уява; демократія; Новий прагматизм.

Нині зростають ознаки того, що світ не зможе уникнути спіралі, в яку він потрапив, без кризи і нових революцій. Краще було б уникнути цієї спіралі шляхом еволюції та всебічного розвитку, який би був політично, культурно, соціально, екологічно, економічно та фінансово збалансований, але робити це сьогодні одночасно занадто пізно і занадто рано. Що це буде за криза? Ми не знаємо. Коли вона станеться? Ми не знаємо, але це лише питання часу, тому що суперечностей стає дедалі більше, і вони дедалі антагоністичніші. Їх подолання спричинить рух майже тектонічного масштабу: це будуть глибокі структурні зміни, прийняття нової системи цінностей, а також зміна балансу сил і розподілу ролей на світовій арені.

Ц и т у в а н н я: Колодко Гж.В. Після пандемії. Економіка і політика у постпандемічному світі. *Економіка України*. 2020. № 5. С. 3—24. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.003>

НЕНАВИСТЬ ПІД «ЧАС ЧУМИ»

Хтось скаже, що ці твердження не є новими. І все ж... Уперше вони були сформульовані 12 років тому в книзі «Істина, помилки та брехня: політика та економіка в мінливому світі» [1, р. 341]. Там можна знайти попередження, що в умовах неспроможності політики приймати виклики сучасного світу з часом прийде ЩБК — Ще Більша Криза. Я використав цей термін, щоб підкреслити неминучість кризи, яка буде більш масштабною, ніж це було під час Великої депресії 1929—1933 рр. «Настане криза ЩБК, коли значні демографічні, екологічні та політичні заворушення накладуться на значні економічні збурення. Питання лише в тому, коли це станеться і якою буде динаміка цієї кризи». Ці твердження також не є новими; вони були написані 10 років тому [2]. Більше того, трохи пізніше в монографії «Куди йде світ: політична економія майбутнього» можна зустріти такі застереження: «...Ми переживаємо ще більшу катастрофу, ніж недавня криза та подальші наростання розбіжностей, завдяки ще більшому загостренню конфліктів і не лише економічних...» [3, р. 7], а також формулювання того факту, що «ми не уникнемо Ще Більшої Кризи (ЩБК) з усіма її народними повстаннями» [3, р. 426].

Тому, коли сьогодні користувач Інтернету запитує: «Професоре, це вже настала ця ЩБК — Ще Більша Криза, про яку ви писали?», я відповідаю: «Так. Усе йде так, як воно йде, тому що багато процесів відбуваються одночасно». То що ж саме відбувається одночасно, і що ми повинні побачити у довгостроковому періоді й у великому масштабі, а не лише тут і зараз? У своїй трилогії про світ я пишу про Дванадцять Великих Питань для Майбутнього — ВПМ. У цій статті я зупинюся лише на половині з них, які є найважливішими з теперішньої точки зору, але жодним чином не ігнорую інші.

1. Системні та структурні джерела попередньої світової фінансово-економічної кризи не були усунуті. Перемогли жадібність могутніх світу цього та поступливість політичної еліти їхньому тиску [4; 5].

2. Не повністю нівельовано вплив неолібералізму — як ідеології, так і економічної політики — та слабкого регулювання, які дозволяють небагатьом збагачуватися за рахунок багатьох. Як результат, глобалізація, яка повинна бути незворотною, все ще недостатньо «підключена», а це є необхідною умовою гармонійного розвитку [6].

3. Не спрацьовують процеси зупинення спустошення природного середовища та глобального потепління [7; 8]. Людство саме себе заводить на шлях до термічного знищення, хоча воно зовсім не повинно йти в пекло; але воно створює пекло тут, на Землі.

4. За деякими винятками не вдалося придушити ескалацію нерівності доходів і багатств, а також спрямувати економіку та суспільство на шлях їх скорочення [9]. А без цього немає шансів зберегти соціальну єдність у довгостроковій перспективі.

5. Поглиблюється демографічний дисбаланс, що призводить, з одного боку, до величезної диференціації показників народжуваності, отже, до дисфункціонального надлишку або дефіциту робочої сили, а з іншого — до масової міграції. Її великі хвилі, що охоплюють десятки мільйонів людей — як біженців з місць, де неможливо жити спокійно, так й іммігрантів з регіонів, де неможливо жити гідно, — лише почнуть надходити в багаті країни.

б. Політична напруженість зростає через неможливість мирного вирішення гострих транснаціональних проблем і відсутність механізмів управління взаємозалежною глобальною економікою. Привид ксенофобії та шовінізму, нового націоналізму та протекціонізму зростає, супроводжуючись Другою холодною війною і торговельною війною, оголошеними США не лише проти Китаю та Росії¹, але в деяких випадках і проти власних союзників [11].

Хтось може запитати: «Які революції? Які бунти?» Відповідь: «Такі, що спочатку люди дичують, а потім виходять на вулиці: від «Арабської весни» до «Життя чорних мають значення», від Майдану до «Окупації Лондона», від площі Таксим у Стамбулі до «Уолл-стріт» у Нью-Йорку, від Делі до Сантьяго, від «жовтих жилетів» у Франції та футболі з гаслом KON-STY-TUC-JA у Польщі». Кількість таких демонстрацій зростає ще з декількох причин. Одна — це те, що в більшості місць люди в умовах боротьби з пандемією помітять, наскільки багато існує нерівності. Наприклад, те, що в Чикаго, де афроамериканці становлять 30% населення, на них припадає аж 70% смертей від коронавірусу, змусить їх глибше задуматися, чи не так?

Після пандемії дедалі більше незадоволених людей виходитимуть на вулиці. Світової революції не буде, але хаос може посилитися. Світ вимагає нових ідей і великих лідерів, уособлених у державних діячах світу, а не демagogів, які кричать *America First!* (Америка понад усе!) або *Alternative für Deutschland* (Альтернатива для Німеччини). Щоб уникнути анархізації, яка може спустошити культуру та економіку в усьому світі, потрібні нові ідеї та концепції розвитку, такі як Новий прагматизм — своєрідний інтерфейс між цілісною економічною теорією та практичною економічною політикою, спрямованою на інклюзивне зростання і сталий розвиток [12; 13; 14].

Ми пережили смутні часи, коли шведська дівчинка-підліток здається розумнішою і відповідальнішою за американського президента; коли надії на збереження світової економіки на шляху зростання покладаються на Китай та Індію, а не на США та Японію; коли багато політиків моляться за краще майбутнє, оскільки вони нездатні це зробити без допомоги надприродних сил; коли підприємці вважають за краще заощаджувати, а не інвестувати; коли дурість перемагає мудрість, а агресія — емпатію. І те, що ми це все пережили, — це наша заслуга, всіх людей.

Крім того, стало накрапувати — чекай зливи. Біда пандемії приєдналася до надзвичайно несприятливого збігу вищезгаданих мегатенденцій сучасної цивілізації та глобалізованої економіки. Ніхто не знав, коли саме вона прийде і як виглядатиме, але було очевидно, що вона настане. І це не було ясновидіння — а точніше, не «каркання», — коли я писав у «Правді, помилках і брехні: Політика та економіка в мінливому світі» [1], що ми стикаємось із «зростаючою загрозою масових захворювань, епідемій, що швидко поширюються...» [1, р. 98], що «було б найвищою наївністю вважати, що не буде нових захворювань з летальним потенціалом ВІЛ-СНІДу або ГРВІ. Це мало

¹ Я запропонував термін «Друга холодна війна» [10], маючи на увазі сучасну напруженість і ворожість у міжнародних справах, особливо між США, з одного боку, і Китаєм, Росією та Іраном — з іншого, враховуючи, що попередня «Холодна війна», на щастя, закінчилася після політичного прориву 1989 р. в Східній Європі та колишньому Радянському Союзі. Тепер попередній конфлікт слід назвати «Першою холодною війною».

статися рано чи пізно» [1, р. 159], додаючи, що «процвітаючі країни і такі великі, як Китай, можуть впоратися з такими ударами; але подібні епідемії будуть руйнівними в бідніших країнах. Там вони запускають пандемії, впливаючи на основи якості життя і, як наслідок, скорочуючи потенційний ВВП» [1, р. 160] і що «...у сучасному світі, перед епідеміологічною загрозою, зростає потреба в глобальній координації політики лікування та профілактики» [1, р. 162].

Не час шкодувати за трояндами, коли палають ліси. Не час шкодувати про скорочення виробництва, оскільки це результат боротьби за життя людини. Мільйони тих, кому завдяки радикальним і дорогим профілактичним і лікувальним заходам урятують життя і здоров'я, набагато цінніші, ніж втрати, спричинені рецесією, і без сумніву, ніж ті трильйони, що втрачені на біржах. Не варто шкодувати за спекулятивним стрижнем біржі, проте зниження вартості пенсійних фондів і довгострокових заощаджень сектору домогосподарств буде болісним. Також нічого хорошого не відбудеться в умовах недостатньої ліквідності ряду підприємств і дефіциту інвестиційного капіталу, спричиненого біржовим крахом.

Існує безліч драматичних мікроекономічних ситуацій, але, хоча це буде непросто, короткострокові проблеми є вирішуваними. Водночас їх макроекономічні наслідки будуть дуже серйозними. Уряди праві, коли збільшують державні витрати на підтримку економічного відновлення і захист населення та осіб з особливими потребами. Залежно від конкретних реалій, потрібно розумно виділяти мільярди, сотні мільярдів доларів, часто з використанням інноваційних фінансових інструментів, спеціально створених та запущених для таких цілей.

Довгострокові наслідки є важливішими. Безперечно, пандемія, що спричинить розлади у сферах виробництва та споживання, позначиться як на мікроекономічній поведінці домогосподарств, так і на макроекономічній діяльності транснаціональних корпорацій, а також на позиції політиків у економічних питаннях. Велике значення матиме їхній підхід до глобальних мереж поставок. Чого варто побоюватися — це зростання фобії та ірраціоналізму, парохіалізму і націоналізму, партикуляризму і протекціонізму. Нам загрожує не тільки те, чого не можна побачити, — мікроскопічний коронавірус, а й те, що можна побачити неозброєним оком. Ненависть...

Расова ненависть і ксенофобія, ісламофобія, синофобія, русофобія, ненависть «справжніх поляків» або «справжніх фінів» до інших культур, буддистів з М'янми до народності рохінг'я, шиїтів з Ірану до сунітів з Аравійського півострова, консервативних англійців до європейців з Брюсселя. Антипатія до чужих, до інших, до тих, хто не звідси; до тих, хто походить з «лайнових країн», і до «насильників з Мексики»; до тих кольорових і до тих невірних. Це шкодить нам усім, оскільки псує глобалізацію, яка всіх нас об'єднує. Насправді на карту поставлено серцевину глобалізації — взаєморозуміння. Без сумніву, шкідливою є ненависть Дональда Трампа до майже всього того, що робили його попередники-демократи, особливо Барак Обама, хоча його дії часто мали позитивні наслідки для мирного співробітництва і всеосяжної глобалізації (наприклад, участь у регіональних угодах про вільну торгівлю, у Паризькій угоді про боротьбу з потеплінням клімату, Угоді між США, Канадою та Мексикою, у домовленостях щодо ядерної про-

грами Ірану, в договорі з Росією про контроль за ракетними системами середньої дальності, а також його кроки, пов'язані з прерогативами СОТ і багатосторонності в глобальній економічній та політичній грі).

Пафосно, коли президент США в контексті пандемії говорить про «китайський вірус», але також бентежить, що прес-секретар Міністерства закордонних справ Китаю припускає, що саме американські військові застосували його в Ухані, де стався перший спалах. У Польщі, де ненависть процвітає в рядах постсолідарнісної еліти в Громадянській платформі, РО, з її правими неоліберальними поглядами, а також у Праві та Справедливості, PiS, з її популістсько-націоналістичними настроями, ми не так давно почули, що біженці поширюють паразитів і мікробів. У розповсюдженні смертельно небезпечного вірусу винні не біженці, але дехто вважає за краще закрити для них кордони — не тільки тимчасово, а назавжди, і бажано ще й обгородитися від них стіною або колючим дротом. І це відбувається не в одному місці світу, а в тому числі й у країнах, які з гордістю вважають себе нібито провідною євроатлантичною цивілізацією.

ДЕФІЦИТ УЯВИ

Важкі часи — а нині ми живемо саме у такий час — також повинні бути періодом глибших інтелектуальних і політичних роздумів. Пандемія з її довгостроковими наслідками, на яку накладаються вищезгадані мегатенденції, провокує нечувану раніше кризу. Якщо демократія не зможе впоратися з викликами, пов'язаними з такою кризою, вдаватися до авторитаризму будуть не рідше, а частіше. Тоді, можливо, буде менше рецесійних потрясінь, не буде великих міграцій людей, не буде надмірного потепління клімату, але також не буде і демократії...

Ліберальна демократія зайшла занадто далеко ще до пандемії [15], а дехто вважає, що для підтримки конкурентоспроможності високорозвинутих економік було б добре її трохи приборкати [16]. Тепер демократія може постраждати ще більше. З одного боку, можна відчути її слабкі сторони та обмежену здатність вирішувати проблеми, які приносить надзвичайно швидкозмінливий світ [17]. З іншого, у десятках країнах, які борються з пандемією, обмеження громадянських свобод, які встановлені як тимчасові, можуть залишитися навіть після закінчення дії обставин, через які їх спочатку запровадили [18].

Отже: «Як виглядатиме світ після пандемії?» Таке запитання краще не ставити, бо на нього неможливо відповісти. Наслідки пандемії, її масштаби, глибина і тривалість неминучих економічних, соціальних та політичних криз, спричинені нею, не піддаються попередній оцінці. Те, що може здатися сьогодні далекоглядним, завтра може виявитися результатом відсутності уяви.

Найскладніше побачити те, чого не можна побачити. Щоб розумно озирнутися, нам потрібні не лише знання, але й уява. Не відірвана від реалій життя, не фантастична і не схильна до ілюзій, а уява, яка виникає завдяки знанням, народженим як ефект критичного спостереження фактів та ретельного тлумачення явищ і процесів, що відбуваються. Йдеться про багато чого. На жаль, крім інших дисбалансів, які виникають при розгляді суспіль-

них відносин у всіх можливих механічних зрізах, існує також дефіцит уяви. Тому корисно час від часу практикувати нашу уяву, ніколи не забуваючи при цьому про необхідність поглиблення знань.

Неможливо подолати хаос, який пронизує соціально-економічні відносини, якщо короткострокова політика не пов'язана з довгостроковою стратегією розвитку. В армії знають, що є оперативні дії, тактика і стратегія, і що ці елементи повинні бути узгодженими і підтримувати один одного. В економіці про це часто забувають або взагалі не замислюються, що часто пов'язано з наївною неоліберальною вірою у всемогутність ринку. Засліплення фінансіалізацією економіки та вузькою концентрацією на ринках капіталу може бути схожим на поведінку дроворуба з пилою в руці в ситуації, коли потрібен всебічний підхід лісника. Мудра стратегія повинна завжди базуватися не тільки на хорошому розумінні початкової ситуації, але й використовувати уяву. Тоді менше сюрпризів.

Чи не дивно, що насправді жодна економічна доктрина не ставить під сумнів необхідність збереження дорогих військових резервів — людських, технічних, фінансових — і завжди уряди забезпечують для цих цілей державні кошти, іноді дуже щедрі, незважаючи на те, що їхні військові повноваження в переважній більшості випадків ніколи не будуть використані? Не тому, що потенційний агресор боїтиметься військової сили, а тому, що немає справжнього ворога, який був би готовий напасти. Економіка може дозволити собі величезні витрати, хоча баланс потужності й безпеки можна підтримувати і за рахунок якоїсь частини коштів від тієї суми, що витрачається в реальності. На жаль, прислуховування до впливових військово-промислових лобі та їхніх політичних і медіаприхильників у сучасному світі є досить поширеним. Хоча очевидно, що катастрофічних наслідків пандемії коронавірусу ніхто не міг передбачити, чи не дивно, що навіть найбагатші країни світу не зберігають належних резервів — людських, технічних, фінансових — на випадок можливого значного погіршення стану здоров'я у суспільстві? НАТО змушує своїх держав-членів виділяти щонайменше 2% їх ВВП на військові цілі (звичайно, це називається «оборона»), проте якби хоча б 0,5% сукупного ВВП, а це майже 100 млрд. дол., було перерозподілено на охорону здоров'я, то це зробило б 600 млн. жителів країн, які беруть участь у цьому пакті, не менш, а більш захищеними. Хіба не краще підтримувати раціональні запаси медичного персоналу та ліків замість марних запасів солдатів та зброї? 100 млрд. дол. на рік на охорону здоров'я значно покращили б безпеку та самопочуття людей, і не тільки у 30 країнах НАТО.

Намагаючись вбити коронавірус раніше, ніж він вб'є нас, не слід забувати про ризики, які мають місце в інших сферах. Іноді вони далеко від нас, але в епоху глобалізації майже нічого не може бути далеко — так далеко, щоб не пережити з цього приводу. Визначаючи бачення майбутнього після пандемії, слід враховувати низку обставин, не пов'язаних безпосередньо з нею, але важливих з інших причин. Особливо цікавим по відношенню до майбутнього є те, що не очевидно.

Нерозв'язаний конфлікт у Гонконзі може мати вагомні наслідки. Коли гонконгці зрозуміють, що пандемії вже немає, вуличні демонстрації людей у масках, що захищають не легені від вірусів, а обличчя проти нав'язливих

камер, знову посиляться. Якщо демонстрації вийдуть з-під контролю, це може призвести до того, що Пекін не втримається і вирішить для наведення порядку застосувати силу. Наслідки такого повороту для міжнародних справ, особливо для відносин між Китаєм і Заходом, можуть бути фатальними. Політично мотивовані економічні санкції спричинять навіть більшу турбулентність у світовій економіці, ніж тривала торговельна війна.

Якщо Ізраїль — із схваленням з боку США чи без нього — бомбардуватиме ядерні об'єкти Ірану («яструби» з Тель-Авіва вже давно роблять це у своїх головах), Іран відповість блокадою Ормузької протоки. Тоді нафта не буде 25 дол. за барель, що є дуже низькою ціною, викликаною пандемією, а можливо, 125 дол. У будь-якому випадку це погано, оскільки одночасно це надто дешево для одних і надто дорого для багатьох.

Якщо не лише Туреччина, яка не справляється з майже 4 млн. біженців, здебільшого із Сирії, відкріє кордони з Європейським Союзом, а це роблять і режими в Лівії — і той, що в Тріполі, і той, що генерала Хафтара, — то зупинити зростаючий потік іммігрантів з Близького Сходу та країн на південь від Сахари ніхто не зможе. З величезним припливом мігрантів підтримувати соціальний мир у Європі буде неможливо. Якщо для протидії цій хвилі хтось застосує силу, то слід буде припинити розмови про європейські цінності. Тим більше, потрібно шукати прагматичне розв'язання конфліктів на Близькому Сході та у Північній Африці та допомагати цим регіонам розвиватися, в тому числі фінансами [19], щоб послабити зростаючий тиск, який примушує людей тікати звідти.

Якщо напруженість між Індією та Пакистаном з питань Кашміру знову посилиться і відбудеться руйнівне використання ядерної зброї, яку мають обидві країни, то вся глобальна політична сцена буде дестабілізована із сильними, несприятливими наслідками для економіки, у тому числі далеко за межами Індійського субконтиненту.

Якщо безконтрольне вирубування тропічних лісів триватиме — від Борнео до Конго і від Бурунді до Екватору — і президент Болсонаро не виступить проти спалення тисяч гектарів Амазонії, то в результаті кожен наступний рік буде ще спекотнішим, ніж у результаті дії інших, уже існуючих факторів. Це ще більше посилить глобальне потепління, що неминуче негативно позначиться і на політичному кліматі, отже, призведе до несприятливого зворотного впливу на економіку.

Якщо, скориставшись політичними заворушеннями, спричиненими пандемічною катастрофою, націоналісти в Тайвані прийдуть до влади і в односторонньому порядку проголосять незалежність цієї території, Китай вторгнеться і змусить острів приєднатися до батьківщини. Незважаючи на військовий договір між Тайванем та США, це не спровокує їх війну з Китаєм, але політичні та економічні відносини погіршаться в набагато більших масштабах, ніж це сталося між Заходом та Росією після того, як вона анексувала Крим у 2014 р.

Майже ніколи не буває такої ситуації, щоб усі добрі чи погані обставини одразу збіглися. Зрештою, завжди перетинається так багато факторів, і саме тому невід'ємною рисою стратегічного соціально-економічного аналізу повинна бути всебічність [20]. Тому, навіть виключаючи ризик одночасного заго-

стрення всіх вищезгаданих регіональних криз, не можна абстрагуватися від ризику спалаху кожної з них окремо. Більше того, оскільки вони є реальними і можливими, їм потрібно запобігати. Для цього необхідні політика та політичні лінії, які в кожному з цих випадків, незважаючи на те, що вони стосуються регіональних питань, повинні координуватися на наднаціональному рівні, оскільки дані конфлікти впливають на те, що відбувається в глобальному масштабі. Більше того, щоб політика, яка за своєю суттю спрямована впливати на майбутні явища та процеси, була мудрою й ефективною, так само повинні бути орієнтовані й суспільні науки, зокрема економічна, на якій має базуватись економічна політика і відповідати на майбутні виклики. Якусь частину майбутнього завжди можна науково передбачити [21; 22], і завжди якась частина майбутнього може і повинна бути творчо сформована [23; 24].

СПАД І ЗРОСТАННЯ ЧИ ДЕПРЕСІЯ?

Сьогоднішня ситуація є мінливою, як рідко коли бувало. Перш за все, ми не знаємо, якими будуть наслідки пандемії для людей. Лише мільйони чи десятки мільйонів захворіють? Помруть сотні тисяч чи мільйони? Ми не знаємо, як формуватимуться міжособистісні стосунки; чи буде більше співпереживання, більше чи менше взаємної довіри, цієї основи соціального капіталу, більше чи менше толерантності до культурних відмінностей?

Стосовно повсякденних питань ми не знаємо, наскільки вже нині розірвані ланцюги поставок і виробництва. Ми не знаємо, якою мірою і як надовго зупинено надання різних послуг. Установити кількість зачинених ресторанів і порожніх кінотеатрів неможливо, але вже підраховано, що скасовано 2 млн. авіарейсів; 200 млн. людей не прибули вчасно туди, де вони хотіли і повинні були бути². У результаті жодна велика авіакомпанія не виживе без допомоги держави³.

Ми не знаємо, наскільки великими, на що спрямовуватимуться, в якій часовій послідовності й наскільки ефективними з точки зору підтримання економічної активності будуть рекордні пакети інтервенцій, які здійснюють усе більше і більше урядів та деякі міжнародні організації. Масштаби їх рішучості також є безпрецедентними, і знаменита фраза *Whatever it takes will be done* («Буде зроблено за будь-яку ціну»), сказана влітку 2012 р. Маріо Драгі (Mario Draghi), тодішнім головою Європейського центрального банку, про зусилля, спрямовані на порятунок євро від падіння, повторюється нині багатьма мовами. У глобальному масштабі можна підрахувати, що лише у 2020 р. — і драма тут не закінчується — загальні суми наданої урядами та центральними банками підтримки коливаються в межах 9—11 трлн. дол.

Ми вже знаємо, що буде спад. Не скрізь, але, безумовно, у найбільших розвинутих економіках — США та Японії, Південній Кореї та Європейсько-

² Оцінка на кінець I кварталу 2020 р.

³ American Airlines — одна з найбагатших авіакомпаній світу — ще наприкінці березня звернулася до уряду США по фінансову допомогу в розмірі 12 млрд. дол. У першому двотрільонному інтервенційному пакеті в березні 2020 р. адміністрація США виділила на підтримку авіакомпаній 58 млрд. дол. — половину як субсидії і половину як позики і позикові гарантії.

му Союзу (зокрема, що важливо, через їх відносну вагу в Німеччині, Франції, Італії та Іспанії), у Канаді та Австралії. Також у Польщі. Все ще існує надія, що спад не торкнеться багатьох бідніших країн, оскільки, на щастя, коронавірус досягає їх — принаймні деяких, особливо в бідній Африці, — у менших масштабах. Однак вони глобально інтегруються через торгівлю та співпрацю, а також трансферти капіталу з багатими країнами, і це потягне їх донизу. Якщо пандемія пошириться і там, їх економіки постраждають порівняно менше, ніж у складно організованих багатих країнах, тоді як у гуманітарному плані, навпаки, це буде жахливим катаклізмом через нерозвинутість системи охорони здоров'я. Достатньо згадати, що в Пакистані з населенням понад 230 млн. витрати на охорону здоров'я на одну особу є у 200 разів нижчими, ніж у США.

Не має бути сумнівів, що зобов'язання найбідніших країн світу повинні бути списані — терміново і беззастережно. Їх не можна змушувати обслуговувати свої борги перед розвинутими країнами та західними банками в ситуації, коли їм доводиться захищати здоров'я своїх громадян і робочі місця своїх працівників шляхом такого радикального збільшення витрат, які були недостатніми навіть у кращі часи. Тільки у 2020 р. 69 найбідніших країн світу мають виплатити 19,5 млрд. дол. урядам багатих країн та різним установам, а ще 6 млрд. дол. — іноземним приватним кредиторам. Усі ці 25 млрд. дол. повинні бути списані, звичайно, за рахунок платників податків у багатих країнах та акціонерів банків цих країн. Що важливо, вже навесні 2020 р. Міжнародний валютний фонд виділив на екстрене фінансування 50 млрд. дол., а Світовий банк схвалив пакет-відповідь (response package) у розмірі 14 млрд. дол. для найбільш вразливих економік⁴. Ці ресурси повинні бути передані у вигляді пільгових кредитів і грантів найбільш нужденним країнам з акцентом на підтримку систем охорони здоров'я.

Китай та Індія виробляють близько 26% світового валового продукту (за паритетом купівельної спроможності, ПКС). Зміни світової економічної динаміки — збільшення чи зменшення обсягів виробництва — більш як на третину залежать від цих двох найбільших за населенням країн світу (відповідно, 1,4 і 1,33 млрд. жителів), і тому хід справ там має велике значення. Схоже, що у 2020 р. Китай все ще зможе уникнути падіння виробництва, однак усе це під великим питанням, тому не дивно, що хтось оголошує, а хтось прогнозує зростання⁵. Ця розбіжність думок — не вина методів, які використовуються для розробки прогнозів, оскільки вони економічно над-

⁴ Calls for debt relief for world's poorest nations // BBC News. — 2020. — April 7 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.bbc.com/news/business-52178968> (дата звернення 07.04.2020).

⁵ Наприкінці I кварталу 2020 р. Світовий банк прогнозував, що в менш розвинутому регіоні Східної Азії та Тихого океану (крім Японії, Південної Кореї, Австралії, Нової Зеландії, Тайваню, Сінгапуру і Гонконгу) темпи зростання впадуть до 2,1% з 5,8%, зафіксованого у 2019 р. У випадку Китаю прогноз все ж передбачав зростання на 2,3% за базовим сценарієм і на 0,1% при погіршенні ситуації. Як результат, у 2020 р. у всій Східній Азії та Тихоокеанському регіоні майже на 24 млн. більше людей, ніж очікувалося до пандемії, не вийдуть з бідності (бідність визначається як щоденний дохід, який не перевищує 5,50 дол.). (Coronavirus: Millions will be left in poverty, World Bank warns // BBC News. — 2020. — March 31 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.bbc.com/news/business-52103666> (дата звернення 31.03.2020)).

звичайно складні, але є результатом статистичних ризиків. Модель може бути дуже хорошою, а введені в неї дані та припущення сумнівними, а іноді дані застарівають швидше, ніж аналітична стаття з описом ситуації може з'явитись у друці.

Індія, замість нещодавно очікуваного зростання ВВП на понад 6%, матиме спад. Країна не зможе вийти без втрат від хаосу, викликаного тотальним блокуванням людей, оголошеним у надзвичайно короткий строк (усього чотири години!). Протягом декількох тижнів блокада великої маси населення стала шоком для економіки (як для пропозиції, так і для попиту), що базується в основному на невеликих компаніях та послугах, які формують 62% ВВП. У цій бідній країні⁶ 100 млн. людей — селяни, які періодично зайняті в містах і мешкають у трущобах в умовах крайньої бідності⁷. Блокада призвела до виходу з ринку багатьох компаній і, всупереч намірам, витіснила десятки мільйонів людей на вулиці та дороги, бо вони бачили єдиний порятунку у тому, щоб дістатися до рідних сіл, іноді віддалених за сотні кілометрів від того місця, де вони оселилися. Настільки погано продумана і, незважаючи на гучні повідомлення, мало реалізовувана блокада руху людей замість обмеження поширення коронавірусу може тільки посилити його передання, а економічні наслідки можуть бути плачевними.

Ми не знаємо, в якому напрямі розвиватиметься ситуація в Африці та Латинській Америці й країнах Карибського басейну, але, з глобальної точки зору, це відносно менш важливо, оскільки їх економічне становище має дещо менший вплив на долю світу, адже на ці регіони припадає, відповідно, лише близько 4 і 7,5% світового виробництва⁸.

Ми не знаємо, чи буде глобальна рецесія 2, 12 чи 20%, чи зменшиться виробництво на півроку, а потім економіки відновляться і зростання повернуться, або, можливо, зниження буде зафіксовано на рік чи на півроку. Рецесія може тривати недовго, але депресія може затягнутися на довгий час, що характеризуватиметься тривалим періодом виробництва на болісно зниженому рівні, який супроводжуватиметься масовим безробіттям. Точно встановити кількість безробітних неможливо, у тому числі через неоднозначність у визначенні цієї категорії. Відповідно до методології, яка застосовується Міжнародною організацією праці (МОП), наприкінці 2019 р., тобто до пандемії, у світі налічувалося понад 170 млн. безробітних, що становить близько 5% світової робочої сили. Іншими словами, матимемо близько 3,4 млрд. працездатних людей, які готові працювати, але, на жаль, не кожен зможе знайти роботу. Ми не знаємо, на скільки десятків мільйонів — оскільки їх буде саме десятки в усьому світі — безробіття зросте через пандемію⁹. За оцінкою МОП, очікується,

⁶ ВВП на душу населення в Індії становить лише близько 2000 дол., або приблизно 7200 дол. за ПКС. Середній показник у світі до пандемії дорівнював близько 18000 дол.

⁷ Для ілюстрації: у Дхараві — найбільш густо заселеній трущобі Мумбаї (Бомбея) і, мабуть, усієї Індії — на невеликій площі у 2,5 км² проживають не менш як 650 тис. людей.

⁸ В Африці проживають близько 1,33 млрд. людей (як у Індії, але населення Африки зростає швидше), а в Південній та Центральній Америці з Карибами — близько 650 млн.

⁹ Лише у США за останній тиждень березня заявки на допомогу з безробіття подали 6,6 млн. осіб. Тижнем раніше таких заявок було 3,3 млн. Це були два рекордних тижні в історії США. Для порівняння: через фінансову кризу 2008 р. було втрачено в цілому 9 млн. робочих місць.

що спалах коронавірусу протягом II кварталу 2020 р. знищить у світі 6,7, або 1/15 робочих годин¹⁰. Це жахливо, оскільки така втрата робочих місць є еквівалентною 195 млн. повністю зайнятих працівників.

Ми не знаємо, на скільки збільшиться державний борг унаслідок додаткових державних витрат і зменшення податкових та квазіподаткових надходжень, викликаних уповільненням економіки, і які наслідки це матиме для фінансових ринків¹¹. Протягом перших 25 днів березня індекс Доу Джонса — головний індекс фондового ринку у світовій економіці — зафіксував п'ять найбільших щоденних падінь і п'ять найбільших приростів за свою 135-річну історію. Перше ніж ринки заспокоються, з ними часто траплятиметься то одне, то інше. Це, у свою чергу, засмутить інвесторів і ринкових спекулянтів і, що ще гірше, дестабілізує очікування суб'єктів господарювання, створюючи однозначно негативний вплив на реальну сферу економіки — зайнятість, виробництво, споживання та інвестиції.

НЕСПОКІЙНІ ЧАСИ

При роздратуванні важко поводитися раціонально. Раціональний — це той, хто діє на свою користь, урахувавши інформацію. Однак інформація змінюється, вона є сумнівною, суперечливою та незрозумілою. Можна розчаруватися, навіть якщо дотримуватися правил формальної логіки в процесі прийняття рішень. У макросоціальному масштабі рішення є результатом зіткнення емоцій, політичних ігор та раціональних передумов, які, на жаль, відігравали дедалі меншу роль останнім часом, після кризи 2008—2009 рр., через крах довіри до правлячих еліт, які формують суспільну думку. В цілому, не так багато розробників політики є раціональними, оскільки це не приводить до політичної популярності та отримання голосів на виборах [25]. Можливо тільки, що викликаний пандемією шок дещо змістить точку тяжіння в трикутнику «емоції — політична гра — раціональність» у бік раціональності. Також не можна усунути і протилежну крайність — наростання різноманітної демагогії та шарлатанства, які завжди з'являються під час глибоких криз.

Курси валют також стрибатимуть. Їх стабілізації не слід очікувати ще протягом багатьох кварталів після піка пандемії. Ключовими у цій сфері будуть співвідношення між американським доларом, європейським євро та китайським юанем. Парадоксально, але, незважаючи на велику економічну кризу в США — вона є глибшою, ніж у Китаї, і не є м'якшою, ніж у Європейському Союзі, долар під час пандемії зміцнюється. Це відбувається завдяки

¹⁰ Цей середній показник у 6,7% є результатом 26,5% у сільському господарстві, 14,5% — у роздрібній торгівлі та 13,9% — у виробництві (у вищому кінці спектра) та 1,6% — у фінансах, 4,1% — у сфері охорони здоров'я та 4,6% — у житлі та харчуванні (у нижньому) (ILO Monitor 2nd edition: COVID-19 and the world of work Updated estimates and analysis / International Labour Organization. — Geneva, 2020. — April 7 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/dgreports/dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf (дата звернення 08.04.2020)).

¹¹ Протягом I кварталу 2020 р. Dow Jones Industrial Average та лондонський FTSE 100 мали свої найбільші квартальні падіння з 1987 р., опускаючись, відповідно, на 23 і 25%; S&P 500 втратив 20%, що стало найгіршим показником з 2008 р.

міжнародному спекулятивному капіталу — він у важкі часи довіряє долару більше, ніж іншим валютам¹².

Немає сумнівів, що дисбаланс державних фінансів у багатьох країнах сильно поглиблюватиметься. За винятком «екстремістів», жоден серйозний спеціаліст більше не протестує проти сміливих, іноді радикальних бюджетних дефіцитів. Угамувалися навіть монетаристські доктринери та неоліберальні догматики, які були такими голосними під час фінансової кризи 2008—2010 рр. [26].

Це також матиме наслідки для економічної доктрини та політичної практики. Мальовнича, гетеродоксальна «економічна наука пандемії» розвиватиметься як в її описовій, так і в нормативній формі. По-перше, вона буде наповнена інноваційними та обґрунтованими пропозиціями щодо використання інструментів економічної політики та методів управління, але також включатиме різні безглузді ідеї та пропозиції. З часом вона кристалізується і згодом може стати основою постпандемічної ортодоксальності.

В економічній науці постпандемічного світу догма про необхідність збалансування державного бюджету затихне. Так само як і концепція про загальну неприпустимість фінансування дефіциту державного бюджету незалежним центральним банком. Розглядатимуться погляди щодо можливості та легітимності монетизації дефіциту за рахунок грошової експансії, особливо шляхом так званого друку грошей. Досі цей метод використовували деякі центральні банки, зокрема американська ФРС [27], а тепер він перестає бути табу в усьому світі.

Навіть якщо інфляція трохи прискориться, що в останні роки не було великою проблемою¹³, це буде прийнятною ціною, яку варто заплатити для захисту зайнятості та виробництва. Відносно вища інфляція буде допустимою як один із способів фінансування витрат на обслуговування державного боргу. Від'ємні реальні процентні ставки центральних банків — така анафема грошової ортодоксальності — будуть нормою протягом декількох років, так само як і від'ємні доходи державних облігацій у деяких країнах. Таке відбувається в Японії вже багато років. Аналогічні явища мали місце у 2007—2013 рр., коли в багатих країнах державний борг збільшився з 59 до 91% ВВП. Протягом останнього десятиліття уряди брали позики під процентні ставки, близькі до нуля або від'ємні.

Ми не можемо з упевненістю сказати, як це буде протягом наступного десятиліття, але принаймні певний час у провідних світових економіках реальні процентні ставки залишаться від'ємними. Оскільки в багатих країнах інвестори частіше купують державні облігації в національній валюті, фінансувати дефіцит бюджету простіше. У бідних країнах все набагато важче, тим більше, що іноземні інвестори не бажають купувати цінні папери цих країн.

¹² На кінець 2019 р. сума валютних резервів усіх країн становила еквівалент 11,08 трлн. дол., з них 60,9% зберігалися в американських доларах, 20,5% — євро, 5,5% — ієнах, 4,6% — британських фунтах, 1,9% — канадських доларах, 1,7% — австралійських доларах і лише 0,15% — швейцарських франках; у китайських юанях, RMB, центральні банки мають приблизно 222 млрд. дол., тобто еквівалент близько 2% світових валютних резервів.

¹³ Крім винятків, таких як Аргентина, Судан, Ангола, Туреччина, і особливо випадків гіперінфляції у Зімбабве та Венесуелі.

Їм доведеться вдатися до так званих фінансових репресій, тобто змушувати суб'єктів господарювання купувати державні облігації, які мають проценти, нижчі за національний рівень інфляції. З часом придбання коштів, включаючи капітал, необхідних для фінансування інвестицій у державну інфраструктуру, підтримання технологічного прогресу, а також для економічних інновацій, може значно здорожчати. Скільки додаткових державних коштів у відповідь на пандемічну кризу повинні направлятися на інвестиції в інфраструктуру, а скільки на підтримку приватного бізнесу для захисту робочих місць — інша спірна справа. Деякі автори стверджують, що розподіл на користь бізнес-сектору буде ефективнішим [28].

Одним з найскладніших завдань буде звільнення від звички брати зайву заборгованість. Однак міжнародні фінансисти і пов'язані з ними політичні та медіасфери особливо зацікавлені в продовженні такої поведінки. Це ті, хто останні десятиліття сприяв фінансіалізації, заснованій на торгівлі різними формами боргів [29; 30; 31].

У XIV ст. велика чума не спричинила такої економічної скрути, як нинішня (хоча людська катастрофа, звичайно, була значно більшою), бо кредити тоді відігравали абсолютно маргінальну роль. У наш час їх роль є надмірною. Той, у кого немає боргів, може без втрат відновитися після пандемії, але той, у кого вони є, постраждає від простоїв у роботі компаній та домогосподарств. Без кредитної установи неможливо жити і неможливо вести бізнес, але ступінь цієї залежності в майбутньому можна і треба зменшити. І це буде корисно навіть у здорові часи. І навпаки: той, хто має заощадження, може легше впоратися із складною ситуацією та витримати період кризи, ніж той, хто не має жодних фінансових резервів.

У практиці Європейського Союзу існують обмеження у 60% державного боргу та 3% дефіциту бюджету відносно ВВП країни, яких, згідно з Маастрихтськими принципами конвертації валют [32] та Пактом стабільності та зростання (SGP)¹⁴, повинні дотримуватися країни ЄС. На наступні декілька років ці режими будуть призупинені. Також не буде застосовуватися процедура надмірного дефіциту бюджету [34]. З часом уряди також почнуть збільшувати податки — як непрямі, так і прямі. В останньому випадку, звичайно, вищим за доходами групам населення доведеться сплачувати порівняно більше, тому посилення прогресивності податків здається неминучим.

Ми маємо бути обережними, щоб захистити себе від намагання лівих та правих популістів отримати з державного гаманця по максимуму, звичайно, під прапором захисту нужденних, навіть якщо вони можуть впоратися з цим самі. Ще уважнішими слід бути стосовно жадібності заможніших людей та їхнього впливового лобі, організованого набагато краще, ніж лобі працівників та споживачів. Ми вже можемо побачити тиск на владу, яку чинять організації, що визначають себе роботодавцями, ніби працевлаштування працівника — це благодійний, а не прибутковий бізнес. У США Палата представників спочатку заблокувала найбільший пакет інтервенцій в історії —

¹⁴ Унаслідок недостатньої ефективності SGP, він був сильно модифікований за допомогою Economic six pack (Економічний пакет — 6) [33]. Це допомогло контролювати бюджетний дефіцит і державний борг країн — членів ЄС. Тепер, після пандемії, ці фінансові суворості доведеться послабити.

2 трлн. дол., — тому що, згідно з початковими пропозиціями Білого дому, багато грошей платників податків надійде компаніям, становище яких і так непогане. Однак до того, як пакет остаточно був прийнятий і набув чинності, вже лунали голоси, що його обсяг повинен бути принаймні в 5 разів більшим. Це нісенітниця, бо тоді дана сума сягнула б половини ВВП, а з таким ніхто не впорається, навіть США, у той час, коли «Америка знову стає великою!» завдяки президенту Трампу...

ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

Очевидно, що щедрість президента Трампа, який за декілька тижнів до того, як коронавірус серйозно вразив Сполучені Штати в цілому, говорив про загрозу пандемії як про «брехню демократів» (the democrats' hoax), повинна сприяти його переобранню. Політична логіка полягає в тому, що, оскільки економічна ситуація погіршується в кожному наступному місяці до виборів, політичні втрати повинні бути максимально компенсовані всіма можливими способами, у тому числі великими вливаннями державних грошей. Звичайно, при цьому завжди декларуватиметься турбота про «американський народ», навіть якщо насправді така турбота не є основним мотивом.

У Польщі уряд партії «Закон та Справедливість» демонструє подібну щедрість, щоб забезпечити переобрання президента Анджея Дуди. Його опоненти вважають — і не безпідставно, — що протягом наступних декількох місяців, до перенесених виборів, економічна ситуація, безумовно, погіршиться. Тому політичні настрої також погіршаться, що призведе до зростання невдоволення тими, хто перебуває при владі, включаючи президента, який прагне переобрання, і це невдоволення діятиме на користь його опонентам. Відповідь уряду полягатиме у витратах «з легкої руки» державних коштів, тим більше, що тиск як з боку численних активістів, які заявляють про занепокоєння людською долею, так і з боку небагатьох багатіїв, занепокоєних своєю власною долею, буде величезним. Уряд поступиться йому. Отже, чим пізніше відбудуться вибори, тим дорожче це обійдеться для державних фінансів.

Демократія коштує недешево. Тому варто зрозуміти, наскільки дорогими є передвиборчі періоди — як ті, що були в минулому, так і ті, що в багатьох країнах подовжені через карантин і радикальні обмеження на рух людей. Багато грошей буде витрачено і багато розбазарено, звичайно ж, під чудовими гаслами — як пролюдськими, так і пробізнесовими. Скільки — ніхто оцінити не може, але багато хто може про це сперечатись. І вже це роблять.

У даному контексті можна виділити чотири грошові потоки, які вилитимуться з мішка грошей, створеного фіскальними органами та центральними банками. Ми не в змозі точно відокремити ці потоки один від одного, але у цілому їх можна описати так.

1. Потік суспільно орієнтованих і соціально виправданих ресурсів для захисту здоров'я та життя людей, підтримки рівня життя тих, хто найбільше постраждав від кризи, і тих, хто не може впоратися з нею без державної допомоги.

2. Економічно обґрунтовані витрати, що підтримують фінансову ліквідність в економіці та стимулюють виробничу, сервісну та інвестиційну діяль-

ність, а також зайнятість за допомогою різних пільг та субсидій, що підтримують попит і пропозицію.

3. Ресурси, витрачання яких добилися популісти, байдужі до жорстких економічних реалій, які передаються біднішим групам населення у набагато більшому обсязі, ніж це об'єктивно потрібно.

4. Потоки, захоплені потужними і бізнес-лобі, які не характеризуються добросовісністю і використовують будь-яку можливість отримати прибуток за чужий рахунок.

Взаємовідносини цих потоків є динамічними та гнучкими, і вони різноманітні у різних країнах. Сьогодні ми намагаємось уявити їх суму і на рівні політичної практики завчасно плануємо належні грошові потоки, але її справжня цінність буде відома лише з часом, тобто постфактум. Іншими словами, ми не можемо точно оцінити пропорції цих потоків, але ми розуміємо, що вони залежать від:

- ідеології, яка стоїть за правлячими партіями;
- практичної сили та рішучості урядів у реалізації обраної стратегії соціально-економічної політики;
- виконання умов соціальної згуртованості;
- ділової етики;
- співвідношення сил між окремими групами інтересів.

З одного боку, варто підтримувати політику, що створює перший і другий потоки, а з іншого — необхідно протистояти «протіканню коштів» через третій і четвертий потоки. Політична боротьба навколо цього буде надзвичайно жорсткою. І вона вже почалася.

Основні питання, які все-таки доведеться поставити — і які спровокована пандемією коронавірусу криза лише підкреслює, — стосуються формування відносин між державою та ринком; демократії та централізму; багатосторонності та односторонності; ролі міжнародних організацій — як урядових, так і неурядових; і перш за все дилеми між скоординованою глобальною політикою з всеосяжною глобалізацією та вкрай небажаним конфліктом цивілізацій.

Дедалі більше поширюється думка, що після пандемії світ ніколи не буде таким, яким був до неї. Подібні думки з'являлися після кожної кризи, у тому числі й у 2008—2009 рр. [35; 36], коли багато хто вважав, що світ обов'язково повинен стати іншим. Але це не так, і цього не сталося. Світ може залишатися в основному таким, як був раніше, тому що групи інтересів, які найбільше виграли від недавньої реальності — іноді завдяки безсоромному і цинічному використанню цієї реальності, не важливо, був це хижакський неолібералізм чи корумпований державний капіталізм, — зроблять усе можливе, щоб повернутися до попереднього статус-кво. Це буде непросто, тож сподіваємося, що вони зазнають невдачі, бо було б ганьбою повернутися до політичного та економічного розладу, який панував у світі до нинішнього безладу. Тоді що буде?

По-перше, певний час триватиме Ще Більша Криза — унікальний період конфліктів і суперечностей, хаосу й анархізації глобалізації, що виникає внаслідок зіткнення характерних для сучасного світу мегатрендів. Незважаючи на це, глобалізація виявиться незворотною. Поступово проторять собі дорогу лібералізація та інтеграція національних економік, а також ринків товарів та капіталів, і сформується, хоча й із запізненням і обмеженим охо-

пленням робочої сили, один взаємозалежний світовий ринок [37; 38; 39]. Це станеться не без проблем, але такі тенденції доминуватимуть у першу чергу завдяки привабливості вільної торгівлі та вигідності світових ланцюгів поставок, впливу поточної фази технологічної революції на поглиблення інтернаціоналізації виробництва та послуг.

Також не можна не помітити величезного значення глобалізації культури [40; 41]. Перегляд закордонних фільмів і читання книг, написаних «в іншому місці», слухання пісень, складених «далеко», і подорожі до цих далеких місць, якщо тільки на це вистачає грошей, — усе це не можна зупинити. «Зарубіжний», «в іншому місці» і «далеко» можна ставити в лапках, оскільки ще в допандемічному світі ці поняття здавалися подібнішими до понять «рідний», «у тому самому місці» й «поряд», ніж протилежними їм.

Отже, питання полягає в тому, яким шляхом підуть усі ці процеси? І в національних, і в наднаціональних системах, де механізми координації політики в рамках ООН і G20 повинні набувати дедалі більшого значення¹⁵, гра полягатиме в перегляді відносин між:

- державним і приватним секторами;
- політикою і ринком;
- регулюванням і наглядом;
- безпекою і благополуччям;
- вигодою і самопочуттям;
- свободою і спонтанністю.

У цьому сенсі справді світ більше не буде таким, як раніше. І він уже не такий.

Синдром неповної глобалізації може посилитися. Він виявляється в невідповідності між прогресом економічної глобалізації та прогресом глобалізації політичної, яка не слідує за економічною, а інколи навіть відступає як результат «Другої холодної війни». Уже протягом декількох років новий націоналізм стає очевидним, проявляються тенденції до протекціонізму та прагнення послабити зовнішні економічні зв'язки. Тепер на певний час ці тенденції можуть ще посилитись і створити небажані ізоляціоністські й автаркічні імпульси.

З одного боку, все це може підштовхнути багато країн до орієнтації не стільки на глобалізацію, скільки на регіоналізацію. З іншого, це може послабити процеси регіональної інтеграції там, де вони значно просунулися в минулому; особливим випадком тут є Європейський Союз. Його подальша доля, у тіні пандемії коронавірусу, матиме велике значення для майбутнього світу¹⁶. І не тому,

¹⁵ Група країн, відома під аббревіатурою G20, насправді складається не з 20, а з 43 держав. Це тому, що до її складу входять 19 країн та Європейський Союз з 27 національними економіками, а до складу ЄС входять Німеччина, Франція та Італія, які завдяки своєму міжнародному рангу потрапляють безпосередньо до G20. Таким чином, цю структуру формують 43 країни: 19 індивідуально та додатково 24, які розглядаються колективно в рамках ЄС. Налічуючи близько двох третин населення земної кулі, вони виробляють загалом майже 90% валового світового продукту.

¹⁶ У момент великого напруження під час боротьби з пандемією «іспанський прем'єр-міністр Педро Санчес навіть попередив, що, якщо ЄС не зможе створити амбітний план допомоги державам-членам, обтяженим боргами в боротьбі з коронавірусом, блок може «розвалитися»» (Coronavirus: Marathon talks over EU virus rescue package stall // BBC News. — 2020. — April 8 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.bbc.com/news/world-europe-52211650> (дата звернення 08.04.2020)).

що на ЄС припадає 1/6 світового виробництва (все ще включаючи Велику Британію, яка покидає ЄС), а тому, що важливо, чи стане ЄС як найсучасніший процес регіональної інтеграції прикладом для інших частин світу.

У період після Великої депресії 1929—1933 рр. не тільки розвинулися фашизм і нацизм, мілітаризм і сталінізм, але й з'явився творчий Новий курс у США. Це свідчить про те, що внаслідок катастрофічного економічного колапсу можуть виникнути і погані, і хороші речі. Потім Друга світова війна призвела до поділу світу на два великих протилежних ідеологічних, політичних та економічних блоки. У тіні їх протистояння опинилася маса бідних людей у так званому «третьому світі». Сьогодні ситуація є іншою, оскільки цей «третій світ» налічує понад 85% світового населення і на нього припадає більш як 60% світового виробництва.

Їх неможливо далі тримати у категорії «ринків, що розвиваються» (emerging markets), як це пропагує неолібералізм, оскільки на сьогодні вони досить розвинулись і стали помітними на світовій арені як дедалі більш незалежні економічні та політичні гравці [1; 42]. Цього разу їм буде що сказати — і набагато більше, ніж раніше, — і їх позиція зробить суттєвий внесок у формування нового постпандемічного світового порядку. Розмірковуючи про концепцію такого порядку, а потім реалізуючи його, потрібно прислухатися не лише до голосів з Лондона і Вашингтона, Парижа і Токіо, Берліна і Сеула, але й з Абуджі та Мехіко, з Джакарти і Каїра, Бангкока та Стамбула, і особливо з Пекіна та Делі. Не забуваючи про Москву.

Геоeкономіка постійно переплітатиметься з геополітикою, тому взаємозалежності та зворотні реакції, що виникають у вищеназваних районах, повинні ретельно аналізуватися. Буде велика небезпека, бо за відсутності однозначного, чіткого світового лідерства за першість у такому нестабільному світі дедалі більше конкуруватимуть зростаючий Китай та відносно ослаблені США [43]. Дружня домовленість була б бажаним виходом з такого протистояння, а ворожнеча стане руйнівною. Це особливо небезпечно, оскільки, втрачаючи своє значення в той час, коли вони мали б бути «першими!» і «знову великими!», США можуть поводитись імпульсивно, агресивно і нераціонально. Певною мірою це можна побачити вже нині. Відповідь Китаю, швидше за все, буде спокійною та прагматичною, але повної впевненості тут немає. Що важливо, Китай не відмовиться від своєї ініціативи «Один пояс, один шлях» [44; 45], а навпаки, після закінчення пандемії прощтовхуватиме свою ініціативу з новим імпульсом. Тоді як деякі країни з підбадьорливою підтримкою вітатимуть даний проект, деякі інші підходять до нього із застереженням та підозрами, оскільки він може зменшити їхній міжнародний вплив [46; 47]. І ця іскра спалахне¹⁷.

¹⁷ До речі, цікаво, що в минулому, під час піка напруженості попередньої «холодної війни», американці користувалися чарами Варшави, а в 1958—1970 рр. у Мисливському Палаці в королівському парку в Лазенках відбулися зустрічі їхнього посла з послом маорістського Китаю. Тепер Вашингтон доручив Джорджетт Мосбахер, послу США в Польщі, безжально атакувати Китай. Вона зробила це на популярному польському веб-сайті, наполягаючи на тому, що «вони [уряд Китаю] винні у цій пандемії». Лю Гуан'юян, посол Китаю в Польщі, негайно відповів на цю критику, сказавши, що «влада США закликала до «ізоляції» Китаю, заявивши, що епідеміологічна ситуація в Китаї може допомогти прискорити повернення обробної промисловості до США». Діалог триває...

ЗВИЛІСТІ ШЛЯХИ МАЙБУТНЬОГО

У майбутньому ми не раз блукатимемо в пошуках правильних напрямів. Крім першого шляху, малоімовірного повернення в минуле, до ганебного «бізнесу як завжди», другий шлях — це капіталізм обмеженої демократії. Звичайно, є певна раціональність у переданні окремих сфер суспільних справ для вирішення компетентним та ефективним технократам. Але в контексті цієї статті обмежена демократія означає домінування правлячої еліти та її підневільної бюрократії у певних сферах публічного дискурсу та заснованих на ньому процедурах прийняття рішень. У цьому випадку треба бути дуже обережними, щоб тимчасові обмеження, накладені на рух людей та інформації, товарів і капіталів, включаючи інтелектуальний, не стали постійними. А все більше країн вже йде у цьому напрямі: Росія з президентом Путіним і Туреччина з президентом Ердоганом, США з президентом Трампом і Філіппіни з президентом Дутерте, Єгипет з генералом Ас-Сісі, який прийшов до влади шляхом військового перевороту, і Конго з президентом Цисекеді, який здійснює владу за підтримки Заходу, хоча він аж ніяк не був обраний демократичним способом, який так цінує Захід, або М'янма, суспільна система якої в конституції визначена як «дисциплінована демократія», та Угорщина з прем'єр-міністром Орбаном, який проголошує ідею «неліберальної демократії». У майбутньому світі нам, безумовно, потрібні дисципліна та демократія, але не обов'язково «дисциплінована демократія».

Третій шлях — це поширення «чинізму» — однопартійної системи, в якій править меритократія, з плюралізмом власності в економіці та гнучкою системою синергії влади «невидимої руки ринку» та «видимої руки держави» [48; 45]. Це не варіант для високорозвинутих країн, але він може ставати дедалі привабливішою пропозицією для амбітних нових ринкових економік, зокрема в Африці, Південній Азії та на Близькому Сході, й у меншому масштабі в Південній та Центральній Америці (через традиційно сильний американський вплив у цьому регіоні). Така політична модель може виявитися привабливою, оскільки Китай не тільки протягом останніх чотирьох десятиліть досяг неймовірного економічного зростання, але і сьогодні в боротьбі з пандемією коронавірусу справляється краще, ніж демократичні країни. Такі досягнення вражають і мають позитивне політичне значення.

Четвертий шлях — найкращий — це всеосяжна глобалізація, заснована на співпраці між соціальними ринковими економіками, до рівня яких у постпандемічному світі має розвиватись якомога більше країн. Звичайно, з власними характеристиками, вбудованими на рівні культури. Такий шлях вимагає відповідної синергії ринкових сил і державної політики, а також нового стилю міжнародної координації. Функціонування економік має базуватися більшою мірою на Новому прагматизмі, враховуючи імператив поміркованості та піклування про потрійний — економічний, соціальний та екологічний — сталий розвиток. Тоді буде більше гармонії, співпереживання та терпимості і менше експлуатації, несправедливості та ворожості.

Майбутнє буде поєднанням цих чотирьох шляхів; жоден з них не візьме гору, і жоден не стане універсальним¹⁸. Їх гетерогенне сполучення буде нестабільним і конфліктним. Очевидно, його форма дуже великою мірою залежатиме від того, як розвиватимуться справи з пандемією і як розгортатиметься Ще Більша Криза.

Незалежно від того, який шлях переважатиме в тій чи іншій країні, всюди, хоча з неоднаковою силою, зростатимуть зміни, пов'язані з використанням штучного інтелекту, роботизацією, електронним навчанням та віддаленою роботою. Боротьба з пандемією прискорює такі зміни. Обсяг спостереження за населенням на основі сучасних технологій значно збільшиться, причому не тільки в авторитарних державах. У демократичних країнах діапазон спостереження буде предметом постійних суперечок у публічних дискурсах та політиці, але все більше виявиться, що те, що можливо технічно (а в майбутньому стане ще більш можливим), прориватиметься і політично.

У світі після пандемії відносна сила окремих країн та регіонів зміниться на користь нових ринкових держав. Це хороша новина, оскільки нерівність у доходах між країнами і регіонами може зменшитися, що, у свою чергу, здатне послабити еміграційні тенденції та міжнародне напруження, яке розвивається на цій основі.

Повинна зростати роль деяких міжнародних організацій, зокрема Всесвітньої організації торгівлі, Міжнародної організації праці та Всесвітньої організації охорони здоров'я¹⁹. Організація Об'єднаних Націй та її агенції будуть ретельно перебудовані в напрямі розширення своїх прерогатив. Роль нових ринкових країн у міжнародних організаціях посилюватиметься із зростанням їх економічної ваги.

Хороша новина також полягає в тому, що в цьому «мандрівному світі» ще відбувається багато корисних процесів, включаючи постійне поліпшення якості людського капіталу та вражаючий науково-технічний прогрес. Пандемія тимчасово закрила мільярди людей удома, але завдяки динамічному розвитку Інтернет-платформ мільйони людей вже не повинні їздити на роботу, бо виявляється, що вони можуть виконувати свої завдання, залишаючись удома. З одного боку, це може кардинально змінити спосіб роботи, а з іншого — це докорінно скорочує щоденні кількогадинні поїздки на і з роботи. Менші пробки, менший натовп у громадському транспорті, щодня більше часу, щоб насолоджуватися життям. Усе це не компенсує дефіциту політичного капіталу — здатності протистояти викликам, протидіяти конфліктам інтересів та вирішувати проблеми, — але створює можливості для розвитку, навіть під час фатальної пандемії. Тим важливіше бути обережним, щоб не помилитися на інших фронтах. Усе мистецтво — це знати заздалегідь, що є помилкою.

¹⁸ Окремі автори вважають, що світ майбутнього складатиметься з однієї і лише однієї капіталістичної системи, але виділяють два типи: ліберальний меритократичний капіталізм на чолі із Сполученими Штатами Америки і політичний капіталізм, натхненний Китаєм [49]. Однак слід пам'ятати, що реальність уже нині є більш диверсифікованою та багатшою, ніж ці дві моделі. І постпандемічне майбутнє зробить її ще різноманітнішою.

¹⁹ На жаль, президент Трамп до довгого списку людей, речей та установ, які йому не подобаються, у найважчі часи додав і Всесвітню організацію охорони здоров'я. За його словами, «ВООЗ просто підірвала цю справу. Чомусь, хоча ця організація фінансується значною мірою за рахунок США, вона дуже орієнтована на Китай». Він запропонував (звичайно, твіттом) переглянути американське фінансування ВООЗ [50].

ВИСНОВКИ

Висновки ми зробимо після пандемії. Спочатку нам треба її пережити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Kołodko G.W. Truth, Errors and Lies. Politics and Economics in a Volatile World. New York, Columbia University Press, 2011.
2. Kołodko G.W. Świat na wyciągnięcie myśli. Warszawa, Prószyński i S-ka, 2010 [in Polish].
3. Kołodko G.W. Whither the World: The Political Economy of the Future. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2014a.
4. Galbraith J.K. The End of Normal: The Great Crisis and the Future of Growth. New York, Simon and Schuster, 2014.
5. Stiglitz J.E. People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent. New York — London, W.W. Norton, 2019.
6. Harvey D. A Brief History of Neoliberalism. Oxford — New York, Oxford University Press, 2005.
7. Diamond J. Upheaval. Turning Points for Nations in Crisis. New York — Boston — London, Little Brown, 2019.
8. Wallace-Wells D. The Uninhabitable Earth: Life After Warming. New York, Tim Duggan Book, 2019.
9. Milanovic B. Global Inequality for the Age of Globalization. Cambridge, Massachusetts — London, England, The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
10. Kołodko G.W. Economy and Security, or Cold War Two, in: *Global Development: Challenges of Predictability and Manageability*. The 19th International Likhachov Scientific Conference, May 22—24, 2019, St. Petersburg University of the Humanities and Social Sciences. St. Petersburg, 2019, pp. 100—105.
11. Klein M.C., Michael P. Trade Wars Are Class Wars: How Rising Inequality Distorts the Global Economy and Threatens International Peace. New Haven, Yale University Press, 2020.
12. Bałtowski M. Evolution of economics and the new pragmatism of Grzegorz W. Kołodko. *TIGER Working Paper Series*, 2017, No. 136, Kozminski University, Warsaw.
13. Galbraith J.K. Backwater Economics and New Pragmatism: Institutions and Evolution in the Search for a Sustainable Economics. *TIGER Working Papers Series*, 2018, No. 138, Kozminski University, Warsaw.
14. Kolodko G.W. The new pragmatism, or economics and policy for the future. *Acta Oeconomica*, 2014b, Vol. 64 (2), pp. 139—160.
15. Deneen P.J. Why Liberalism Failed. New Haven and London, Yale University Press, 2018.
16. Jones G. 10% Less Democracy: Why You Should Trust Elites A Little More and the Masses A Little Less. *Stanford, Stanford University Press*, 2020.
17. Krastev I., Holmes S. The Light That Failed: Why the West Is Losing the Fight for Democracy. New York — London, Pegasus Books, 2019.
18. Everything's under control. The state in the time of COVID-19. *The Economist*, March 26th, 2020.
19. Seck D. Financing Africa's Development: Paths to Sustainable Economic Growth. Springer, Cham, Switzerland, 2020.
20. Arthur W.B. Complexity of the Economy. Oxford — New York, Oxford University Press, 2015.
21. Morris I. Why the West Rules — for Now: The Patterns of History and What They Reveal about the Future. London, Profile Books, 2010.
22. Randers J. 2052: A Global Forecast for the Next Forty Years. Vermont, Chelsea Green Publishing, White River Junction, 2012.
23. Tirole J. Economics of the Common Good. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2017.
24. Krugman P. Arguing with Zombies: Economics, Politics, and the Fight for a Better Future. New York, W.W. Norton and Company, 2020.

25. Kozminski A.K., Adam N., Piotrowska K., Zagorski K. The Balanced Development Index for Europe's OECD Countries, 1999—2017. Springer Briefs in Economics, Springer, Cham, Switzerland, 2020.
26. Foster J.B., McCheseny R.W. The Endless Crisis. How Monopoly-Finance Capital Produces Stagnation and Upheaval from the USA to China. New York, Monthly Review Press, 2014.
27. Ashworth J. Quantitative Easing. Newcastle, Agenda Publishing, 2020.
28. Frydman R., Phelps E.S. Beating the Coronavirus Is the Best Stimulus. Directing businesses to fight the pandemic would help workers more than an infrastructure splurge. *The Wall Street Journal*, April 7th, 2020, available at: <https://www.wsj.com/articles/ beating-the-coronavirus-is-the-best-stimulus-11586214481> (accessed 07.04.2020).
29. McLean B., Nocera J. All The Devils Are Here: The Hidden History of the Financial Crisis. New York, Portfolio, 2010.
30. Wolf M. The Shifts and the Shocks. London, Allen Lane, 2014.
31. Tanzi V. Dollars, Euros, and Debts. How We Got into the Fiscal Crisis and How We Get Out of It. New York, Palgrave Macmillan, 2013.
32. Baun M.J. An Imperfect Union: The Maastricht Treaty and the New Politics of European Integration. New York, Routledge, 2019.
33. Schaechter A., Kinda T., Budina N., Weber A. Fiscal Rules in Response to the Crisis — Toward the «Next-Generation» Rules. A New Dataset. IMF Working Paper, 2012, WP/12/187, International Monetary Fund, Washington, D.C.
34. Kołodko G.W., Postula M. Determinants and Implications of the Eurozone Enlargement. *Acta Oeconomica*, 2018, Vol. 68(4), pp. 477—498.
35. Legrain Ph. Aftershock: Reshaping the World Economy After the Crisis. London, Little Brown, 2010.
36. Posner R.A. A Failure of Capitalism: The Crisis of '08 and the Descent into Depression. Cambridge, Massachusetts, and London, England, Harvard University Press, 2009.
37. Kołodko G.W. Globalization and Catching-up In Transition Economies. Rochester, NY, USA, and Woodbridge, Suffolk, UK, University of Rochester Press, 2002.
38. Rodrik D. The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy. New York and London, W.W. Norton, 2011.
39. Stiglitz J.E. Making Globalization Wor. New York — London, W.W. Norton & Company, 2007.
40. Pieterse J.N. Globalization and Culture. London, Rowman & Littlefield, 2019.
41. Zelizer V.A. Economic Lives: How Culture Shapes the Economy. Princeton & Oxford, Princeton University Press, 2011.
42. Lin J.Y. New Structural Economics: A Framework for Rethinking Development and Policy. Washington DC, The World Bank, 2012.
43. Brown K. China's World. What Does China Want? London — New York, I.B. Tauris, 2017.
44. Maçães B. Belt and Road: A Chinese World Order. London, Hurts, 2018.
45. Kołodko G.W. China and the Future of Globalization: The Political Economy of China's Rise. London — New York — Oxford — New Delhi — Sydney, I.B. Tauris — Bloomsbury, 2020.
46. Obbema F. China and the West: Hope and Fear in the Age of Asia. London — New York, I.B. Tauris, 2015.
47. Economy E.C. The Third World Revolution: Xi Jinping and the New Chinese State. Oxford — New York, Oxford University Press, 2018.
48. Kołodko G.W. Socialism, Capitalism, or Chinism? *Communist and Post-Communist Studies*, 2018, Vol. 51(4), pp. 285—298.
49. Milanovic B. Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World. Cambridge, Massachusetts — London, England, The Belknap Press of Harvard University Press, 2019.
50. Chalfant M. Trump criticizes WHO, calls it 'very China centric'. *The Hill*, April 7th, 2020, available at: <https://thehill.com/homenews/administration/491555-trump-criticizes-who-calls-it-very-china-centric> (accessed 08.04.2020).

Стаття надійшла 06.03.2020

Grzegorz W. Kołodko, Professor, Director,
TIGER — Transformation, Integration and Globalization
Economic Research at the Kozminski University,
59, Jagiellonska St., 03-301, Warsaw, Poland

AFTER. ECONOMICS AND POLITICS
OF THE POST-PANDEMIC WORLD

The coronavirus pandemic that has shaken the world will lay a long shadow for many years. It puts humanity in the face of incredible challenges that coincide with other negative megatrends and unresolved economic, social and political problems. The enormous consequences and costs of the pandemic — human and social, economic and financial — will be known only ex post. While some lose nothing, others lose everything, sometimes even their lives.

The heterogeneous, post-pandemic future — in which under the conditions of irreversible globalization various political and economic systems will interact with each other — will follow many paths, with the position of highly developed countries becoming relatively weaker. Tensions on the US-China line will increase, geopolitics and geoeconomics will change. The confrontation between democracy and authoritarianism will intensify, the synergy of the market and the state will be transformed. It will be particularly dangerous to turn two sides of the same counterfeit coin as an alternative: neoliberal capitalism versus populist capitalism.

Chances for the better future may be created by a gradual transition to new pragmatism. It is a strategy of moderation in economic activities and a triple — economically, socially and ecologically — sustainable development based on the outline of an innovative, unorthodox and holistic economic theory. Pandemic is also an immense challenge for social sciences, not only for economics, because old manner of thinking will often occur to be useless for analyzing and explaining new situations.

Keywords: *pandemic; crisis; globalization; future; economic policy; development strategy; imagination; democracy; new pragmatism.*

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.025>
УДК 330.101

П.С. ЄЩЕНКО, д-р екон. наук, проф.,
с. н. с. відділу теорії економіки і фінансів,
ДННУ «Академія фінансового управління»,
б. Дружби Народів, 38, 01014, Київ, Україна,
e-mail: p.eshchenko@ukr.net

НЕОЛІБЕРАЛЬНА МОДЕЛЬ РИНКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК УКРАЇНИ

Проаналізовано чинну неоліберальну модель ринку в Україні. На підставі статистичних даних показано її негативний вплив на економіку країни та її населення. Виходячи з цього обґрунтовано необхідність зміни парадигми соціально-економічного розвитку шляхом запровадження нової економічної політики, що базується на вимогах інформаційно-технологічної революції.

Ключові слова: соціально-економічна криза; модель господарювання; економічна теорія; економічна політика; ліберальний мейнстрім; мережева економіка.

Україна, здобувши незалежність після розпаду Радянського Союзу, за прогнозами вітчизняних і західних експертів, могла стати однією з найбільш розвинутих країн світу. Для цього були всі передумови. У 1990 р. країна, за класифікацією ООН, досягла рівня розвинутої промислової держави і за випуском промислової продукції була порівнянною з Францією — п'ятою за величиною економікою світу. Дві третини території України складають чорноземи, найродючіші землі у світі; вона багата на мінерально-сировинні ресурси, у тому числі має 20 010 розвіданих родовищ за 97 видами сировини промислового значення; запаси залізної руди становлять понад 14%, марганцю — 43% загальносвітових. Крім того, Україна посідає провідне місце у світі за запасами вугілля, титану, урану, літію та інших корисних копалин. Вартісне вираження цього багатства у 1991 р. оцінювали в 6,8 трлн. дол.¹ У 1990 р. за обсягом ВВП Україна була 14-ю у світі; за паритетом купівельної спроможності (ПКС) ВВП на душу населення становив 10,9 тис. дол., що пе-

¹ 25 шагів навстречу самоликвідации // 2000. — № 8 (761). — 26 февраля — 3 марта 2016 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.2000.ua/blogi/avtorskie-kolonki_blogi/25-shagov-navstrelu-samolikvidacii.htm

Ц и т у в а н н я: Єщенко П.С. Неоліберальна модель ринку та її вплив на розвиток України. *Економіка України*. 2020. № 5. С. 25—40. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.025>

ревищувало середньосвітові показники на 11% [1, с. 371, 386, 403]. У країні було зосереджено 6,5% світового наукового і технічного потенціалу. При цьому на кожну 1000 працюючих припадало 11 зайнятих у науково-технічній сфері. У цілому ж, за оцінками спеціалістів, у розрахунку на душу населення природно-ресурсний потенціал України у 1,5—2 рази перевищував ресурсний потенціал США, у 4 рази — Німеччини, у 12—15 разів — Японії². Особливе місце в економіці займав аграрний сектор. Маючи 7,4% площі сільськогосподарських угідь і 14,9% орних земель, Україна в останні роки перебування у складі СРСР, незважаючи на переключення колективних форм господарювання, виробляла 22,4% сільськогосподарської продукції. Розвинута виробнича інфраструктура разом з вигідним географічним положенням, виходом до моря робить Україну мостом між європейськими, арабськими, африканськими та іншими партнерами і країнами.

Великі надії українців були пов'язані з переходом до більш ефективної моделі господарювання — ринкової. Остання повинна була стати деміургом нової прогресивнішої соціально-економічної системи, яка здійснить нашу мрію: Україна стане вільною, економічно потужною, а український народ подолає соціальну нерівність і досягне загального благополуччя. Для цього, як вважали суспільствознавці західного спрямування, необхідно замінити теоретичну базу, якою була політекономія, на «мейнстримівську» економічну теорію — економікс.

Проте дійсність показала, що після 28-річного «радикального експерименту» запроваджувана «мейнстримівська» економічна теорія в Україні не дозволила їй перетворитися на високорозвинуту країну світу. Вона стала однією з країн-аутсайдерів у Європі, а український народ найбільш бідним. Внутрішні суперечності в країні мають системний, а тому безперервний і нездоланний характер, що перетворилося на загрозу існуванню єдиної країни.

З огляду на це, **мета статті** — з'ясувати місце і роль у зазначених процесах неоліберальної теорії, на базі якої сформовано здійснювану економічну політику.

ОНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА: НАДІЇ, ЩО НЕ СПРАВДИЛИСЯ

На всіх етапах розвитку світової цивілізації в управлінні народним господарством використовувалися певні економічні теорії, які називалися по-різному. Ксенофонт і Арістотель першими запровадили в науковий обіг поняття «економіка». Поряд з тим використовувалися й інші терміни. Так, Арістотель вживав такі поняття, як «хремастика», «соціальна фізика», в Італії, Австрії, Німеччині у XV—XVIII ст. використовували термін «камералістика», А. Монкретєн (1615 р.) — «політична економія», В. Уотлі (1831 р.) — «катталактика», В. Джевонс (1871 р.) — «економікс».

Життя переконує, що всі економічні теорії мають свої достоїнства і недоліки, які дістають свій прояв із знаком «плюс» або «мінус» за різних умов та рівнів розвитку тієї чи іншої країни. Багатолітня світова господарська практика тому є свідком, що дозволяє зробити висновок: ніколи не існувало

² Україна — 2015 : Національна стратегія розвитку. — К., 2008. — 107 с. — С. 28.

та й не існуватиме єдино правильною на всі часи економічної концепції. У цьому контексті важливе значення має сучасна оцінка політичної економії та економікс, їх ролі та місця в системі економічних наук і розвитку людського суспільства, наукового й освітнього потенціалів у сучасному світі.

Різниця між названими течіями економічної науки полягає в такому. Висхідним началом політекономії є відтворювальний процес, тобто спожити в суспільстві можливо лише ті блага, які в ньому створені. Представники економікс вважають, що стимулом економічного зростання є попит і тому гроші, надані в кредит, виступають інструментом як зростання товарів і послуг, так і їх перерозподілу між громадянами даного суспільства. Доказом правильності теорії економікс, на думку її adeptів, є рейганоміка, зміст якої полягає в кредитному стимулюванні попиту. Однак при цьому нехтують тим, що коли в суспільстві відбудеться збільшення грошової маси, скажімо, на 20%, то саме на стільки зростуть і ціни.

Світовий досвід переконає, що лікування «хворої» економіки збанкрутіними неоліберальними засобами і методами виявилось для неї дорожчим за саму хворобу. У цьому контексті міжнародний журнал *Social Research* у своєму спеціальному випуску «Провальна економічна теорія, але незмінна економічна політика» відзначає: «Тепер, перебуваючи далеко від відновлення економічного зростання, ми знаємо, що скорочення урядових витрат на освіту, соціальний добробут, пенсійне забезпечення, охорону здоров'я, інфраструктуру і багато інших програм прискорило економічний спад і зумовило повільне неадекватне відновлення економіки. Але режим суворої економії, який рухається суперечливою економічною теорією і специфічною політикою, залишається в центрі економічної політики, результатом чого є неадекватне економічне зростання, мільйони втрачених робочих місць, незважаючи на те, що громадяни звертаються по урядову допомогу і багато економістів наводять аргументи на користь збільшення громадських витрат та інвестування з метою стимулювання зростання» [2, р. XXV].

Останнім часом у науковому середовищі переважно зростає визнання неадекватності ортодоксальної економічної теорії викликам нашого часу, що реальні проблеми нинішньої економіки лежать у твердженні стандартної економічної теорії про те, що нерегульовані ринки нібито ведуть до ідеальних соціальних результатів. Лауреат Нобелівської премії П. Кругман пише, що американська економіка зростала на 3,4% за часів правління Рейгана і на 3,7% при Біллі Клінтоні. Однак повторення таких показників виявляється малоімовірним. Перш за все, за роки правління Рейгана діти, народжені в період бебі-буму, все ще продовжували поповнювати робочу силу. Сьогодні вони її залишають, а зростання населення працездатного віку сповільнилося до мінімальних показників. Один лише цей демографічний зсув, за інших рівних умов, зменшує приблизно на 1 процентний пункт зростання американської економіки. Більше того, і Рейган, і Клінтон отримали у спадок депресивну економіку, а рівень безробіття значно перевищував 7%. Це означає, що мав місце відчутний економічний спад, однак це дозволило перейти до швидкого зростання, коли безробітні повернулися на свої робочі місця³.

³ Кругман об экономической самонадеянности // ИноСМИ. — 2017. — 24 июля [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://inosmi.ru/economic/20170224/238772200.html>

На думку Нобелівського лауреата Дж. Стігліца, неолібералізм підірвав демократію на 40 років. Цифри в наявності: зростання сповільнилось, і плоди цього зростання відчули далеко не всі. У міру стагнації заробітної плати і зростання фондового ринку доходи і багатство зростали, а не просочувалися вниз. Реальність така, що, незважаючи на свою назву, епоха неолібералізму була далекою від ліберальної. Цей науковий напрям нав'язав інтелектуальну ортодоксальність, чий опікуни були абсолютно нетерпимими до інакомислення. До економістів з неортодоксальними поглядами ставились як до еретиків. Неолібералізм мало нагадував «відкрите суспільство», яке захищав Карл Поппер [3].

Необхідно усвідомити, що використовувані в сучасній господарській практиці парадигми не дозволяють розкрити сутнісні характеристики і рушійні механізми світової економіки, як і співвідношення сил провідних економічних центрів. Більше того, вони спрямовані не на оновлення моделей економічного розвитку, а на їх консервацію з усталеними відносинами власності й характером привласнення. Підтвердженням цьому є досвід ринкових трансформацій в Україні на теоретичній базі неолібералізму, яка вже використала свій потенціал розвитку.

Домобудівництво (слово грецького походження), а саме це означає термін «економіка», в нашій країні спрямоване переважно не на реальний сектор економіки: промисловість, сільське господарство, будівництво, а також сферу послуг таких потреб, як транспорт, зв'язок, житлово-комунальні та побутові послуги, а на перерозподіл суспільного продукту. Основою розвитку такої моделі економіки стає не виробництво новоствореної вартості, а перерозподіл нагромадженої вартості. Визначальну роль у даному процесі відведено фінансовим інститутам, які перетворили здійснювані фінансові операції на первинні, а виробництво, реальну економіку — на вторинні. Для цього використовуються: гроші, що стали товаром, який одні суб'єкти господарської діяльності продають іншим, отримуючи дохід від сеньйоражу; валютні інструменти — свопи і деривативи, які, по суті, являють собою некорисні папери, тобто є фіктивним товаром, що продається банками довірчим компаніям та один одному за гроші. Це по-перше. По-друге, дану модель спрямовано на ірраціональне виробництво, яке збільшує у ВВП обсяги і частку сфери послуг у вигляді грального бізнесу, масової культури тощо, продукуючи тим самим ірраціональне споживання. По-третє, вона сприяє поглибленню соціально-економічної нерівності між різними верствами населення внаслідок перерозподілу природних та відтворювальних ресурсів на користь олігархів і монополістів. По-четверте, така модель економіки відображає якісно нове явище суспільно-економічного життя, де основу виробничих відносин формує фіктивний, спекулятивний капітал, який перетворює гроші та інші цінні папери на особливі швидкозростаючі операції, чия мета полягає в одержанні не базового активу, а прибутку від зміни ціни.

Усе це переконує в тому, що економіка, в якій тотальний контроль, володіння і розпорядження емісійно-кредитними потоками здійснюються банками та іншими фінансовими інститутами, отже, перетворюють останніх на монополістів, стає паразитичною і загниваючою. Така модель економіки експлуатує реальний сектор економіки, а також суб'єктів, що в ньому зайня-

ті. Цілком зрозуміло, що таке суспільство потребує радикальних змін. Про це заявляють дедалі більше вчених і політиків.

Неприйняття фінансових спекуляцій і заклик до альтернативної економіки висловлюють керівники Римського клубу та його провідні експерти. Вони стверджують, що фінансові спекуляції були однією з причин світової фінансової кризи 2008—2009 рр. Однак банкіри не тільки зберегли свої позиції, але і вийшли переможцями, зробивши себе «занадто великими, щоб програти або щоб відправитись у в'язницю». Нині 98% фінансових операцій мають спекулятивний характер. У офшорних зонах приховано від 21 трлн. до 32 трлн. дол. «Представники корпорацій, які уникають сплати податків, постійно говорять, що не порушують ніяких законів. Часто так і є, отже, потрібно змінити закони» — стверджують автори. Існує надлишок капіталу у фіктивних, але прибуткових сферах, тоді як напрями, від яких залежить майбутнє планети, відчувають дефіцит коштів. Учені-економісти не можуть побачити проблему, оскільки і раніше були схильні розглядати екологічний, фінансовий і промисловий капітал як еквіваленти, адже «поки фінансовий капітал збільшується — все добре» [4].

Подібну нетерпимість до неприйняття неоліберальної теорії ми не зустрічаємо в університетських та ділових колах, у коридорах влади і засобах масової інформації України. І це при тому, що економічна політика, здійснювана в нашій країні протягом 28 років за лекалами неоліберальної економічної доктрини, дала збій.

Характерною рисою чинної моделі економіки України залишається використання іноземних валют, у тому числі американського долара, який перетворився на постійний рентний дохід США. Врахувати треба і те, що долар як світова резервна валюта дозволяє країні-емітенту отримувати безплатний кредит від решти країн світу. Проте це не може тривати нескінченно. Нині дедалі більше країн з метою зменшення рівня доларизації своїх банків, що є системним ризиком, намагаються витіснити долар або запровадити двосторонні торговельні угоди.

Оскільки Україні притаманні хвилі інфляції та девальвації, гривня неухильно втрачає свою купівельну спроможність, що змушує населення значну частину заощаджень тримати в іноземній валюті. Разом з тим існує низка галузей, кредитування яких відбувається переважно у валюті. У червні 2019 р. рівень доларизації перевищував 40%. Хоча для країн, подібних Україні, придатним вважається близько 20%⁴. Цілком очевидно, що така ситуація не відповідає національним інтересам країни, адже неухильно стимулює попит на імпорт і тверду валюту.

Завдання вітчизняних учених-економістів, політиків та інтелектуалів — зрозуміти, що неоліберальна теорія є важливим інструментом впливу на економіку України, яка потрапила в пастку боргової залежності від розвинутих країн Заходу. З цією метою використовуються такі Бреттон-Вудські інститути, як Світовий банк і МВФ. Реформаторські заходи під їх егідою здійснюються в країнах-позичальницях у рамках Вашингтонського консенсусу в інтересах іноземного капіталу і зводяться до наступних головних 10 заповідей, короткий зміст яких є таким.

⁴ Уровень долларизации в Украине превышает 40% [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vybor.ua/news/economy/nbu_uroven_dollarizacii_v_ukraine_prevyshaet_40.html

1. Підтримка фінансової дисципліни (мінімальний дефіцит бюджету).
2. Лібералізація фінансових ринків для підтримки реальної ставки по кредитах на невисокому, але додатному рівні.
3. Вільний обмін національної валюти.
4. Лібералізація зовнішньої торгівлі (переважно за рахунок зменшення ставок імпорتنих мит).
5. Ліквідація обмежень для прямих іноземних інвестицій.
6. Приватизація державних підприємств і державної власності.
7. Деретуляція економіки.
8. Захист прав власності.
9. Зниження граничних ставок податків.
10. Пріоритетність охорони здоров'я, освіти та інфраструктури серед державних витрат.

Поверховий погляд на вказані заповіді виглядає цілком пристойно. Скажімо, це стосується мінімального дефіциту бюджету (перша з них), пріоритету охорони здоров'я, освіти (остання з них). Але цілком зрозуміло, що перша і десята заповіді є взаємопов'язаними, а тому не можуть бути виконані, адже виконання першої з них вимагає скорочення бюджету, а останньої — його збільшення.

Особливу увагу привертає шоста заповідь, яка стосується приватизації державного майна і державної власності. Приватизація по-українському була непрозорою, неконкурентною і хаотичною. Її результати стали одними з найгірших у світі. З 1992 р. в Україні було роздержавлено 133 тис. об'єктів. Державний сектор за цей період скоротився до 16%. І незважаючи на те, що приватизація великих стратегічних підприємств проходила в Україні виключно за грошові засоби, а закон передбачав обов'язкову конкуренцію покупців, 5/6 економічного потенціалу великої європейської країни приватизували менше ніж за 11 млрд. дол. Це лише 13% номінального ВВП України в 1990 р. [5]

У країні з молотка пішли тисячі великих і малих підприємств. Сотні промислових гігантів, які становили хребет національної індустрії, було розграбовано і, в решті-решт, ліквідовано. Будинки відпочинку, гуртожитки, піонерські табори, дитячі садочки, стадіони та ін., що належали державним підприємствам, також перейшли до рук нових власників. Як виявилось, проводячи відповідну монетарну і зовнішньоекономічну політику, можна стати не тільки мільонером, а й мільярдером, що й відбулося в Україні. Віцепрезидент Світового банку С. Мюллер озвучив оцінки, згідно з якими у 2017 р. чисті активи трьох найбагатших українців перевищили 6% ВВП країни. У США аналогічний показник є вчетверо (!) меншим — 1,4% ВВП. Причому в нас це співвідношення залишається практично незмінним з 2007 р. З огляду на це, С. Кораблін цілком слушно робить висновок, що проблема не в глибині приватизації, а в аномальній концентрації приватної власності та блокуванні нею суспільного розвитку [6].

Структурна перебудова через приватизацію, лібералізацію та дерегуляцію народногосподарського комплексу веде не до підвищення ефективності економіки, а до її деіндустріалізації, відкриття країни для іноземного капіталу, скорочення соціальних витрат, послаблення регулювання державою рин-

ку праці. Соціальні витрати заради структурної перебудови перекладаються переважно на плечі трудового народу.

Критики МВФ справедливо звинувачують його у вторгненні у внутрішні справи найбідніших держав, для яких він є значним довгостроковим кредитором, і підриві законних внутрішніх політичних процесів шляхом нав'язування їм значних структурних та інституціональних реформ. Лікування «хворих» економік за імперативними рекомендаціями МВФ у багатьох випадках коштує їм дорожче, ніж сама «хвороба», і, як правило, призводить до затягування боргового зашморгу. Свідчення цьому — зовнішній борг України, який є надзвичайно високим. У 2020 р. Кабінет Міністрів України, НБУ, підприємства і банки повинні виплатити за зовнішніми боргами 17,06 млрд. дол., з яких 13,06 млрд. дол. — це основна сума боргу, а 4 млрд. дол. — проценти⁵.

П. Робертс, колишній радник президента США Рейгана, зазначає, що Києву для оплати кредитів МВФ доведеться продати всі свої національні активи і землі сільськогосподарського призначення, а отримані кошти направити для транснаціональної компанії Monsanto, яка виробляє генетично модифіковане насіння. Такий підхід не обіцяє нічого хорошого для країни, це лише ризик стати колонією Заходу, на думку економіста. Розв'язка вже близька. Причому ціну на землю визначить Monsanto. Площа придатних для вирощування земель в Україні перевищує європейську. Якщо Monsanto почне вирощувати сільгосппродукцію у нас, то дістане доступ до європейського ринку, витіснивши місцевих виробників. Надалі Європа буде залежати від дешевих товарів від Monsanto, незважаючи на величезну небезпеку, яку несуть подібні продукти [7].

Політика валютного лібералізму, девальвація національної валюти, дедалі зростаючі зовнішні та внутрішні борги, хаос у всіх сферах життя викликають недовіру світового бізнесу до України. Підтвердженням цього є те, що більшість «банків-інноваторів» тихо покидають нашу країну. За оцінками Інституту економіки та прогнозування НАН України, у 2000—2017 рр. за свої послуги нерезиденти заробили та вивели з країни у вигляді процентів 88,5 млрд. дол. [6]

Багаторічний період співробітництва України та інших країн з МВФ переконує в тому, що отримувані позики від даної інституції, врешті-решт, дають негативний ефект. Про це свого часу попереджав лауреат Нобелівської премії Дж. Стігліц: «Сьогодні МВФ, як правило, надає позики тільки тоді, коли країни урізають бюджетний дефіцит, підвищують податки чи процентні ставки, що веде до скорочення економіки» [8, с. 35].

Загострення боргових проблем України зумовлене не лише високими темпами приросту боргу, але й несприятливими змінами в його структурі. Як наслідок, збільшується частка емісійних позичок і частка гарантованих зобов'язань у структурі загального боргу держави. Нарощування внутрішнього боргу при недостатньо місткому і диверсифікованому внутрішньому фінансовому ринку спричинило монетизацію бюджетного дефіциту, що, у свою чергу, підсилило ризики гіперінфляції й збереження високих процентних ставок. У таких умовах збільшується загроза дестабілізації державних фінансів України.

⁵ В 2020 году Украина выплатит по внешним долгам \$17,06 млрд. Пик нагрузки — первый и третий кварталы // Интернет-газета ЭКОНОМИКА. — 2019. — 24 декабря [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://economica.com.ua/finance/article/77757485.html>

Здійснювана в Україні монетарна політика під впливом МВФ і Світового банку спрямована на відтворення фіктивного економічного зростання і характеризується надлишковим споживанням зовнішніх фінансових ресурсів при одночасній лібералізації внутрішнього ринку, створенні сприятливих умов для надходження імпорتنих товарів. Як результат — скорочення багатьох галузей промисловості, зростання від'ємного сальдо зовнішньоторгівельного балансу і великий зовнішній борг. Для економіки, побудованої на іноземних запозиченнях, властивий масовий відплив іноземних інвестицій через значне «подорожчання» грошей на міжнародному ринку. Це так звана пастка ліквідності. Україна потрапила до неї внаслідок падіння цін на продукцію головних статей нашого експорту, який складається переважно з сировинної продукції. Усе це ставить фінансову систему на межу дефолту.

Ліберальний мейнстрим, який вже майже 40 років репрезентує визначальний напрям у фундаментальній економічній теорії, і в нинішніх умовах розвитку цифрових технологій не хоче залишати своє панівне місце. Проте визнання більшістю аж ніяк не є доказом правильності теорії. І підтвердженням цього є перша в історії людства глобальна фінансово-економічна криза 2008—2009 рр., яка перетворила значну частину світової економіки на одну велику лікарню, де пацієнти перебувають у коматозному стані. Усілякі спроби з боку мейнстріму, зокрема «режиму суворої економії», сутність якого полягає в перекладанні основної частини труднощів рецесії на плечі тих, хто найменше винен у ній, тобто на людей праці, дали негативний результат. У цьому повною мірою переконався український народ, який вимагає негайних відповідей на низку гострих запитань стосовно сучасних українських реалій у соціально-економічній сфері.

Серед найважливіших з них такі: Чому Україна перетворилася на одну з найбільш бідних країн світу? Хто є визначальними суб'єктами розробки і втілення економічної політики в нашій країні? Якою є роль держави в економіці? Як боротися з корупцією? Що робити з олігархічно-плутократичною власністю? Як подолати міграцію? Як визначити вартість товару «робоча сила»? Чому існує така велика диференціація в оплаті праці на підприємствах різної форми власності та між працівниками цих підприємств? Як подолати бідність? За яким критерієм оцінюються посадові оклади та премії керівників уряду? Чи потрібна нам наука і хто її має стимулювати? Яким є місце України в глобальній економіці? Як Україні вийти з боргової пастки МВФ? Як розблокувати механізм конкуренції в умовах приватної власності у сфері природних монополій? Як досягти морального відтворення суспільства і людини? Чим займається нинішня українська безперечно зростаюча бюрократія і як її примусити працювати на країну, а не на власну кишеню? Як українській економіці від депресії перейти до зростання та інноваційного розвитку?

ЧАС СПРОСТУВАТИ МІФ

Відповіді на наведені запитання може дати наука, у тому числі суспільна. Реалії сучасного життя свідчать, що неоліберальна теорія, яка є теоретичною базою здійснюваної сучасної економічної політики (зокрема, і через такі Бреттон-Вудські інститути, як Світовий банк і МВФ та їх програми, де

зібрано понад 1500 соціально-економічних індикаторів по кожній країні світу), є надзвичайно складними і заплутаними для того, аби розібратись, як їх змішати, в якій пропорції, щоб відтворити модель ефективної економіки. Разом з тим такі програми коштують мільйонам людей робочих місць, відмовляють їм у доступі до адекватного медичного обслуговування, сучасних освітніх систем і гідного житла. Вони роблять недоступним харчування, збільшують бездомність, виштовхують за кордон людей у пошуках роботи.

Найбільш поширена і запроваджувана в господарську практику ліберальна парадигма за своєю природою є антигуманною, оскільки індивідуальні інтереси, згідно з її сутністю, понад усе. Особиста нажива у вигляді грошей, особисте благополуччя індивіда у такому суспільстві є визначальними критеріями. Разом з тим ті особи, хто мають гроші у великих обсягах, давно зрозуміли, що гроші — це просто інструмент, за допомогою якого їх власники стають правителями влади, а значить, і елітою суспільства. Отже, якщо є влада, то будуть і гроші.

Особливість неоліберальної теорії полягає в тому, щоб досліджувати суто господарські відносини, методи раціонального ведення ринкового господарства, максимізації доходу (прибутку) і мінімізації витрат. І це вона робить вельми ретельно. При цьому дана теорія, будучи глибоко індивідуалістичною, прагне уникати гострих соціальних питань.

Використання неоліберальної теорії сприяло тому, що світова економіка має яскраво виражений рентний характер. Доказом цьому є те, що країни з низькоефективною економікою, внаслідок відкриття національних економік, отримують світову ренту, що зменшується. Щодо країн з високорозвинутою економікою, то вони отримують світову ренту, що зростає. Красномовним прикладом цього є стан зовнішньоекономічних зв'язків України та інших країн з архаїчною індустріальною та сировинно спрямованою економікою. Разом з тим ліберальний світовий порядок несе з собою серйозні загрози. На думку Н. Бейна з Лондонської школи економіки, такими є чотири великі проблеми. Перша — розмивання середніх класів у найбагатших економіках світу через «втечу робочих місць» у бідніші країни. Друга — міжнародні злочинність і нестабільність (а тепер і міжнародний тероризм). Третя — фінансова нестабільність і періодичні напади фінансової паніки. І, нарешті, четверта — нездатність ліберального порядку розв'язати проблему масової бідності (Китай — виняток, оскільки там ідеться про державний капіталізм і політичну диктатуру) [9].

Здійснювана сучасна економічна теорія не відповідає потребам як у господарській діяльності, так і в навчально-виховному процесі при підготовці кадрів для управління на рівні фірм, народногосподарських комплексів окремої країни, а також у міжнародній економічній діяльності. На цьому вчені наголошують уже десятки років. Так, як підкреслив Дж. Реплі, ще у 1971 р. президент Американської економічної асоціації В. Леонтьєв у своєму зверненні до неї зазначав, що, хоча економіка виявляється «на вершині інтелектуальної репутабельності... у декого з нас, хто спостерігав за її безпрецедентним розвитком в останні три десятиліття, зростає занепокоєння про нинішній стан нашої дисципліни». Криза, на думку вченого, розкрила недоліки математичного моделювання, яким надмірно захоплювалися в епоху

буму високого ризику іпотеки. «Однак, — продовжив він, — корисність цього моделювання залежить саме від емпіричної обґрунтованості припущень». Разом з тим В. Леонт'єв закликав своїх колег, вивчати припущення і дані, проводячи соціальну, демографічну і антропологічну роботу, а економіці необхідно тісніше співпрацювати з іншими дисциплінами [10].

Неврахування вченими співпраці суспільствознавців різних дисциплін у реальній господарській практиці виявилися деструктивними. Не дали бажаного соціально-економічного ефекту і намагання вчених розширити спектр економічної теорії за рахунок виникнення нових напрямів економічної науки, таких як фізична економіка, кібернетична економіка і т. п. Світовий досвід переконує, що економісти у своєму замкненому колі не спроможні виробити економічну теорію, яка б стала базисом для обґрунтування соціально-економічної політики проривного характеру, адекватної вимогам інформаційної революції та формування суспільства, в якому найвищою метою і рушієм суспільного прогресу були б не прибуток та гроші, а потреби й інтереси людини. Оскільки останні є багатоманітними (зокрема, йдеться про економічні, духовні, соціальні, національні, релігійні тощо), то науково обґрунтувати потреби та інтереси людини, їх суперечності та шляхи розв'язання по силах тільки представникам різних суспільних наук.

Не виправдала себе і розробка теорії конвергенції. Її автори Дж. Гелбрейт, Питирим Сорокін та інші вчені — економісти та соціологи — розраховували на те, що формування єдиного світового простору стане централізовано керованим і дозволить подолати суперечності в розвитку між країнами та позбутись існуючої нерівності як між країнами, так і між народонаселенням різних країн і всередині кожної з них. Цього не тільки не відбулось, а навпаки, мають місце протилежні тенденції: дезінтеграція, загострення суперечностей між різними країнами та їх групами.

У сучасних умовах одночасно з окресленими суперечностями у зв'язку з інформаційною революцією відтворюються нові протиріччя, які потребують серйозної уваги вчених. Одне з них зумовлене тим, що дана революція спрямована на формування цифрової економіки, в основі якої «цифрова людина», яка суперечить «людині соціальній». Результатом подібної трансформації є стрімкий процес у світі, з одного боку, дегуманізації, а з іншого — «цифрової окупації». Найбільш розвинуті країни, які володіють найпередовішими технологіями та зосередили у своїх країнах елітну когорту вчених, переможуть у технологічній боротьбі і стануть світовими лідерами в економічній, військовій та інших сферах. Країни, що програтимуть у такому змаганні, втратять національний суверенітет і будуть відкинуті на узбіччя цивілізації. Усе це свідчить про те, що суспільна наука повинна враховувати специфіку сучасних трансформацій. «Для колишніх епох економічного розвитку, — зазначає Б. Гейтс, — були характерні тривалі періоди стабільності, розділені короткими періодами революційних змін. Еволюціоністи називають такий стан переривчастою рівновагою. Сьогодні ж електронна інформація створює середовище для ведення бізнесу, для якого характерними є постійні зміни. Цей варіант, напевно, дістав би у них назву переривчастого хаосу — стану майже безперервного бурління, що перемежається лише короткими перепочинками» [11, с. 41].

Зазначені процеси, суперечності та новітні тенденції світового розвитку вимагають нових пошуків для теоретичного обґрунтування управління сучасним світом. Таким, на думку більшості вчених-суспільствознавців різних країн та наукових шкіл, стає міждисциплінарний підхід. Так, Е. Фелпс, лауреат Нобелівської премії, глава Центру капіталізму та суспільства при Колумбійському університеті, вважає, що Захід перебуває в кризі, як і його економіка. Вчений зазначає, що причини цієї кризи є не зовсім зрозумілими. Та й у подальшому вони не будуть зрозумілими доти, доки економісти не змінять методи викладання та практики економіки. Зокрема, галузь потребує трьох революцій, яким вона чинить опір. Перша ігнорує недосконалість знань, друга зумовлена недосконалістю інформації, третя пов'язана з неврахуванням в економічній теорії економічного динамізму. На думку вченого, ми не здатні зрозуміти симптоми, характерні для західних країн, поки не сформулюємо і не перевіримо конкретні гіпотези про джерела або походження динамізму⁶.

Перехід від індустріально-ринкової до мережевої економіки, на яку у зв'язку з переходом до нового типу розвитку суспільства покладають великі надії, що вона позбавить існуючу капіталістичну систему її соціально-економічних протиріч і негараздів, поки що позитивних результатів не дає. Реальність переконує, що мережеві спільноти як феномен сучасної господарської системи перетворюють представників соціальних мереж на господарів грошей поряд з фінансовими магнатами світу. Таке явище стає не тільки згубним для розвитку будь-якої країни, але й призводить до знищення демократії та ринку. Це проявляється в спекулятивному збагаченні, тобто набагато швидше зростають доходи від капіталу, ніж від продуктивної праці. За таких умов капітал, нажитий шляхом спекулятивних операцій, а не зароблений, став визначальною причиною зростаючої нерівності. Фінансовий сектор у надмірній гонитві за багатством відірвався від своєї основної функції — сприяти розвитку реального сектору економіки — і спрямований переважно на збільшення багатства найзаможніших людей. У звіті Oxfam, опублікованому 22 січня 2018 р., говориться, що 82% нового фінансового багатства, створеного у світі за останній рік, надійшло до 1% найбагатших людей світу. За минулий рік їхні статки збільшилися на 762 млрд. дол. Водночас становище половини населення Землі залишилося без змін. Загальні ж статки найбагатших людей світу з 2010 р. збільшуються в 6 разів швидше, ніж зарплати звичайних робітників і службовців. Кількість мільярдерів за останній рік безпрецедентно зросла. За даними Oxfam, новий мільярдер з'являвся в середньому кожні два дні. Усього у світі налічується понад 2000 осіб, що вважаються мільярдерами. «Бум мільярдерів говорить не про квітучу економіку, а про крах економічного порядку», — заявила директорка Oxfam В. Бьяньма⁷.

Нині дедалі більше авторів доходять висновку, що процес посилення нерівності в сучасному суспільстві має об'єктивний характер, пов'язаний із

⁶ Три революции, необходимые экономике // Интернет-газета ЭКОНОМИКА. — 2019. — 28 января [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://economica.com.ua/finance/article/77725347.html>

⁷ Oxfam: более 80% всех богатств мира принадлежат 1% населения Земли // Радио Свобода. — 2018. — 21 января [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.svoboda.org/a/28989212.html>

самою суттю постіндустріального та фінансового капіталізму. Економіка, що відтворює продукти у вигляді інформації і нових знань, на думку багатьох суспільствознавців, входить у протиріччя з ринковою економікою і капіталістичним способом виробництва. П. Мейсон обґрунтовує, що технологічна революція останніх десятиліть створила для економіки умови, в яких інформаційні технології, нові форми власності й способи розподілу праці, відпочинку та зарплати зіштовхуються з її старими принципами функціонування виробничих і ринкових відносин та приватної власності. Мережеве покоління, що має доступ до незліченних інформаційних ресурсів, виробляє абсолютно нові цінності, правила і норми поведінки. Це означає, що базові основи для посткапіталізму вже закладені у фундамент глобальної соціально-економічної системи. Головне протиріччя сьогодні, на думку вченого, — це протиріччя між можливістю безперешкодного отримання безкоштовних товарів та інформації і системою монополій, банків та урядів, які намагаються добитися того, щоб їх було мало і вони продавалися [12, с. 20]. Автор доводить, що економіка, заснована на інформації з її тенденцією до створення продуктів з нульовими витратами та слабкими правами власності, не може бути капіталістичною [12, с. 249]. Інформаційні технології наполегливо вимагають «необхідність розробки «плану-проєкту», що передбачає відхід економіки від капіталізму» [12, с. 300].

Суть цих і багатьох інших протиріч сучасного суспільства в нинішніх умовах найбільш гостро дискутується в напрямі пошуку (в теорії і на практиці) нової соціально-економічної моделі розвитку суспільства. Одна із складових формування нового обличчя суспільства зводиться до того, щоб об'єктом економіки стала людина, а не прибуток. Зрозуміло й те, що перехід до подібної моделі можливий на базі нової парадигми, тобто зміни теоретичних поглядів на закони розвитку суспільства, у тому числі економіки.

Парадигми, що використовуються в господарській практиці останні 40 років, не дозволяють розкрити сутнісні характеристики і рушійні механізми світової економіки, як і співвідношення сил провідних економічних центрів. Більше того, вони спрямовані не на оновлення моделей економічного розвитку, а на їх консервацію з усталеними відносинами власності й характером привласнення. За твердженням деяких вчених, інформаційні технології, найпотужніші комп'ютери, які перетворили економічні чинники на вторинні, відтворюють нові господарські й соціальні тенденції: спад світової економіки, багаторазове зростання спекулятивного ВВП, скорочення реального сектору економіки, значні диспропорції у споживанні, загострення соціальних, релігійно-етнічних і військових конфліктів як усередині країн, так і між ними. Це свідчить про те, що використовувані суспільні, у тому числі й економічні теорії, вичерпали свій потенціальний ресурс і стали гальмом соціального розвитку. Немає сумніву, що економіка, яку називають інформаційною, економікою знань тощо, змінюється, а це вимагає відповідної адаптації економічної науки, отже, внесення корективів, а то і перегляд багатьох базових категорій і оцінки суб'єктів господарської діяльності. Наприклад, на службі неоліберальної політики головним критерієм оцінки економічного розвитку тієї чи іншої країни, її ефективності, могутності та зростання активно використовується такий інтегральний показник, як ВВП.

У відповідності з макроекономічною статистикою він є важливим індикатором «соціально-економічного здоров'я» країни, тобто зростання життя народонаселення, можливості розвитку медицини, освіти, науки, культури, а також ведення торговельно-економічних відносин з іншими країнами та різними міжнародними інститутами, наприклад МВФ, Світовим банком тощо. Однак сучасна реальність спростовує подібні твердження стосовно життя більшості людей найманої праці, оскільки суттєво змінилися підходи до методики розрахунків ВВП порівняно з періодом індустріального суспільства, коли даний показник був започаткований. У США він включає продукцію реального сектору економіки, а саме: сільське господарство, видобувну та обробну промисловість, будівництво, електроенергетику, теплопостачання, транспорт і складське господарство. ВВП містив також вартість товарів і послуг, які країна виробляла для потреб людей: продовольство, одяг, взуття, транспортні послуги, послуги ЖКГ. В умовах постіндустріального суспільства ВВП на зламі 1960—1970-х років почав наповнюватися переважно сектором послуг за рахунок динамічного зростання фондових та інших фінансових ринків, який у розвинутих країнах становить 2/3 і більше їх ВВП, причому основна частка з них припадає на ділові та фінансові послуги. Головними ідеологами постіндустріального суспільства виступили З. Бжезинський, Е. Тоффлер, Д. Белл. Вони доводили, що в такому суспільстві людину цінуватимуть за тим, який її внесок у створення ВВП. Не має значення, що це за внесок — матеріальні блага чи послуги з перепродажу нерухомості (ріелторський бізнес), послуги брокера на біржі чи послуги сексуального характеру. Значущими стають тільки ті послуги, які мають ціну, платні послуги, ті, які створюють грошовий дохід. Останній в умовах інформаційно-технологічної революції зростає карколомними темпами, наприклад, за рахунок індустрії геймінга (комп'ютерних ігор). Нині у світі налічується 2,5 млрд. гравців з оборотом понад 1 млрд. дол. на рік. Більше того, геймерів починають готувати в університетах. Так, університет Гаррисберга в Пенсільванії оплачує їх навчання та пропонує стипендії.

Показник ВВП є унікальною ширмою для задоволення інтересів великого капіталу, а комерційні, лізингові, консалтингові, кредитні та інші віртуальні «послуги», замість створення приросту суспільного продукту, відмінно стимулюють відплив коштів з реального сектору тієї чи іншої країни в кишені банків, фондів і фінансових корпорацій. Це визнають дедалі більше вчених. Даний показник, на думку керівників Римського клубу та його провідних експертів, став фактором, що справляє постійний вплив на політичні рішення, але в його структурі закладено прагнення до необмеженого зростання. Він відображає витрати, а не благополуччя або суб'єктивне щастя, і не бачить благ, що існують поза ринком. Єдине, що вимірює ВВП, — швидкість, з якою гроші рухаються в економіці [4].

ВВП може бути використаний як інструмент маніпуляції в тій чи іншій країні для того, щоб покращити рівень життя всього народонаселення. Наприклад, номінальний ВВП є досить чутливим до щорічних коливань курсів валют. Скажімо, обвал котирувань валюти автоматично спричиняє спад ВВП, тоді як їх зростання — підвищує його. Українці в цьому переконалися наприкінці 2019 р. — початку 2020 р. у зв'язку зі значними закупками ОВДП,

які сприяли зміцненню гривні та падінню курсу долара, у результаті чого виграла та частина еліти, що заробляє на фінансових спекуляціях, а програли галузі, які експортують свою продукцію до інших країн. Наслідком такої ситуації стає скорочення виробництва.

До недоліків номінального ВВП можна віднести і те, що він ураховує лише ті блага, які можуть бути обмінені на гроші, проте не бере до уваги тіньовий сектор економіки, який становить значний обсяг виробництва у країнах «третього світу», і в Україні в тому числі.

Оскільки ВВП включає в себе державні видатки, які сягають величезних обсягів, то суб'єкт, який має визначальний вплив на формування цього показника (а це уряд країни), його фальсифікує за допомогою шахрайського оподаткування. В Україні цей процес доповнюється роздержавленням і приватизацією державної власності, а також монетизацією соціального капіталу, пенсійної реформи. Важливу роль у цьому належить неоліберальній теорії, яка на словах зменшує роль держави, а по суті використовує її як регулятора перерозподілу соціального капіталу на користь олігархів.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

У 2020-ті роки Україна вступає з архаїчною, структурно деформованою економікою, технологічною відсталістю, стрімким зростанням нерівності та надмірним розривом у доходах переважної більшості українців і олігархами-мільярдерами, падінням до критичного рівня управління. Усе це спрямовує країну до соціально-економічної катастрофи і втрати суб'єктності. Постає запитання: Що нас очікує в найближчому періоді — швидке зростання, тривала депресія чи черговий спад?

Цілком зрозуміло, що в будь-якому разі, коли б не почався період зростання, він буде довгим. На це ми вже приречені. І, очевидно, у цьому й полягає «необоротність» проведених перетворень. Підтвердженням цьому є темпи зростання ВВП в Україні, які є на рівні інфляції.

І, все ж таки, хочеться вірити, що Україна — не та країна, яка погодиться залишатись аграрно-сировинним придатком розвинутих держав. А от якими шляхами піде її поступальний розвиток і якими будуть терміни — сьогодні сказати дуже важко. Це залежить від багатьох умов, відсутніх нині. Безсумнівно є одне: **Україні потрібна інша соціально-економічна політика, яка буде спрямована на захист національної економіки та формування якісно нового суспільства. Очевидно, що це передбачає необхідність радикальних змін у суспільній науці. Остання має стати теоретичною базою для адекватної соціально-економічної політики, довгострокової стратегії розвитку країни з урахуванням усіх сфер суспільного життя — економічної, соціальної, духовно-культурної, етнонаціональної, релігійно-конфесійної.**

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Экономика: прогноз до 2020 года ; [под ред. А.А. Дынкина] / ИМЭМО РАН. — М. : Магистр, 2007. — 429 с.
2. Ghilarducci T., McGahey R. Guest Editors' Introduction // Social Research: An International Quarterly. — 2013. — Fall.

4. *Стиглиц Дж.Э.* Конец неолиберализма и возрождение истории // Хвиля. — 2019. — 21 ноября [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://hvylya.net/analytics/society/konec-neoliberalizma-i-vozhrozhdenie-istorii.html>
5. *Матвейчев О.* Римский клуб, юбилейный доклад. Вердикт: «Старый Мир обречен. Новый Мир неизбежен!» // Политком. — 2018. — 5 января [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://politcom.org.ua/rimskij-klub-jubilejnyj-doklad-verdik/?fbclid=IwAR0TFyTOWdgiVftGG0h-TSzBX7PIsNcbfQljA3HXkuL8i6kuHpDbx3bQWec>
6. *Фролов П.* Приватизация в Украине: ретроспективы и перспективы // ZN,UA. — 2018. — 16 марта [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://zn.ua/macrolevel/privatizaciya-v-ukraine-retrospektivy-i-perspektivy-278288_.html
7. *Кораблин С.* Финансовая нестабильность // ZN,UA. — 2019. — 22 марта [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://zn.ua/macrolevel/finansovaya-nestabilnost-312549_.html
8. *Робертс П.С.* Украине придется продать свои земли Западу [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/99145/>
9. *Стиглиц Дж.* Глобалізація та її тягар ; [пер. з англ.]. — К. : ВД «КМ Академія», 2003. — 252 с.
10. *Зубок В.* Блог историка. Британские выборы и будущее миропорядка: пора перемен [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.bbc.com/russian/blog-vox-historicus-40250263>
11. *Рэпли Дж.* Как экономика стала религией [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://inosmi.ru/economic/20170717/239819330.html>
12. *Гейтс Б.* Бизнес со скоростью мысли. — М. : Эксмо, 2006. — 480 с.
13. *Мейсон П.* Посткапитализм. Путеводитель по нашему будущему. — М. : Ад Маргинем, 2016. — 416 с.

Стаття надійшла 18.02.2020

REFERENCES

1. Economy: Forecast Until 2020. A. Dynkin (Ed.). IMEMO of RAS, Moscow, Magistr, 2007 [in Russian].
2. Ghilarducci T., McGahey R. Guest Editors' Introduction. *Social Research: An International Quarterly*, Fall, 2013.
3. Stiglitz J. The End of Neoliberalism and the Rebirth of History. *Hvylya*, November 21, 2019, available at: <https://hvylya.net/analytics/society/konec-neoliberalizma-i-vozhrozhdenie-istorii.html> [in Russian].
4. Matveychev O. Club of Rome, Anniversary Report. Verdict: «The Old World is Doomed. The New World is Inevitable!» *Politcom*, January 5, 2018, available at: <https://politcom.org.ua/rimskij-klub-jubilejnyj-doklad-verdik/?fbclid=IwAR0TFyTOWdgiVftGG0h-TSzBX7PIsNcbfQljA3HXkuL8i6kuHpDbx3bQWec> [in Russian].
5. Frolov P. Privatization in Ukraine: Retrospectives and Prospects. *ZN,UA*, March 16, 2018, available at: https://zn.ua/macrolevel/privatizaciya-v-ukraine-retrospektivy-i-perspektivy-278288_.html [in Russian].
6. Korablin S. Financial Instability. *ZN,UA*, March 22, 2019, available at: https://zn.ua/macrolevel/finansovaya-nestabilnost-312549_.html [in Russian].
7. Roberts P. Ukraine Will Have to Sell its Lands to the West, available at: <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/99145/> [in Russian].
8. Stiglitz J. Globalization and Its Discontents. Kyiv, PH «КМ Академія», 2003 [in Ukrainian].
9. Zubok V. Historian's Blog. British Election and the Future World Order: Era of Change, available at: <https://www.bbc.com/russian/blog-vox-historicus-40250263> [in Russian].
10. Rapley J. How Economics Became Religion, available at: <http://inosmi.ru/economic/20170717/239819330.html> [in Russian].
11. Gates B. *Business @ the Speed of Thought*. Moscow, Eksmo, 2006 [in Russian].
12. Mason P. *PostCapitalism: A Guide to Our Future*. Moscow, Ad Marginem, 2016 [in Russian].

Received on February 18, 2020

Petro Eshchenko, Dr. Sci. (Econ.), Professor,
Senior Researcher of the Department of Finance Theory,
Academy of Financial Management,
38, Druzhby Narodiv Blvd., Kyiv, 01014, Ukraine

NEOLIBERAL MARKET MODEL AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF UKRAINE

It is revealed that the liberal mainstream, which represents the defining direction in fundamental economic theory, in the current conditions of transition from industrial-market to information-network economy and development of digital technologies does not want to leave its dominant place. Based on the factual data, the negative impact of this theory is shown, which, due to the economic policy pursued by the Ukrainian authorities, destroys not only the economy but also the cultural and social values of our people. Ukraine's current socio-economic format does not allow it to fight for a «place under the sun» in the development of digital technologies and redistribution of technological rents. It is proved that the use of neoliberal economic theory contributed to the fact that the world economy began to have a pronounced rental character. Proof of this is the fact that countries with inefficient economies due to the opening of national economies have a declining world rent. As for countries with highly developed economies, they receive a growing world rent.

The necessity of a new paradigm of Ukraine's development is substantiated. Radical changes in our country can occur with the abandonment of neoliberal theory and the introduction of a new economic policy based on the requirements of the information technology revolution and adequate economic policy, which aims to develop and realize human capabilities, not money and profit. These issues are of great theoretical and practical importance. The future of our country depends on them, which requires the close attention of scientists, in particular representatives of the social sciences.

Keywords: *socioeconomic crisis; management model; economic theory; economic policy; liberal mainstream; network economy.*

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.041>

УДК 331.1

JEL: J.11

В.В. МОРТИКОВ, д-р екон. наук, проф.,

e-mail: mvit2015@mail.ru,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4681-2496>

ИЗБЫТОЧНАЯ РАБОЧАЯ СИЛА В ОРГАНИЗАЦИИ

Осуществлен анализ удерживания организацией избыточной рабочей силы с макроэкономической, микроэкономической и управленческой точек зрения. Объяснено, почему организация часто решает сохранять работников при отсутствии продуктивной занятости для них.

Ключевые слова: *избыточные работники; резервирование рабочей силы; причины резервирования рабочей силы; издержки резервирования рабочей силы; управление избыточным персоналом.*

Существование избыточной рабочей силы в организациях (labour hoarding — накопление, удерживание, резервирование работников и т. д.) является одним из феноменов современной экономики. Избыточная рабочая сила имеет место в том случае, когда количество сотрудников в организации превышает потребности в них. Такая ситуация, как правило, возникает, когда организация при спаде спроса на свою продукцию не спешит приводить численность персонала в соответствие с новыми реалиями.

Концепция излишней рабочей силы в литературе тесно связывается с гибкостью занятости организации. Одним из выражений такой гибкости, по мнению Дж. Аткинсона, является приспособление числа занятых или времени работы к спросу на труд [1]. Сохранение избыточного персонала зависит от степени этого приспособления.

Эмпирические исследования показывают, что обычно организации проявляют большую активность в приеме на работу и увольнениях на долговременных, нежели на краткосрочных отрезках времени [2], соответственно, занятость реагирует на резкие изменения совокупного спроса с опозданием, будучи до известной степени инерционной [3; 4].

Пик публикаций по проблемам сохранения избыточной рабочей силы на постсоветском пространстве пришелся на начало — середину 1990-х го-

Ц и т и р о в а н и е: Мортиков В.В. Избыточная рабочая сила в организации. *Економіка України*. 2020. № 5. С. 41—52. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.041>

дов, когда значительное падение производства не сопровождалось столь же значительным увеличением безработицы [5; 6; 7]. На самом деле во время трансформационного кризиса 1991—1998 гг., а также в 2008—2009 и 2014—2016 гг. основной удар по приспособлению рынка труда к кризисным спадам принимала на себя оплата труда. Задолженность по зарплате, сокращение ее переменной части (различных доплат, бонусов, премий) служили амортизаторами шоков.

Цель статьи — рассмотреть междисциплинарный характер такого явления, как образование излишней рабочей силы в организациях, которое в экономической литературе анализируется, в основном, как макроэкономическое явление, хотя этот феномен относится и к области микроэкономики, менеджмента и управления персоналом.

ОЦЕНКА РЕЗЕРВОВ РАБОЧЕЙ СИЛЫ

Обнаружить и оценить запасы рабочей силы можно на основе функционально-стоимостного и функционально-трудового анализа [8], аттестации рабочих мест и кадров, нормирования труда. Важным способом оценки избыточной рабочей силы являются опросы менеджеров по этому поводу [6]. В частности, опросы компаний в Нидерландах в период спада в 2009 г. показали, что почти 75% из них не сокращали излишний персонал пропорционально уменьшению спроса на свою продукцию [3].

Среди индикаторов, позволяющих оценить величину излишней рабочей силы в стране, можно назвать:

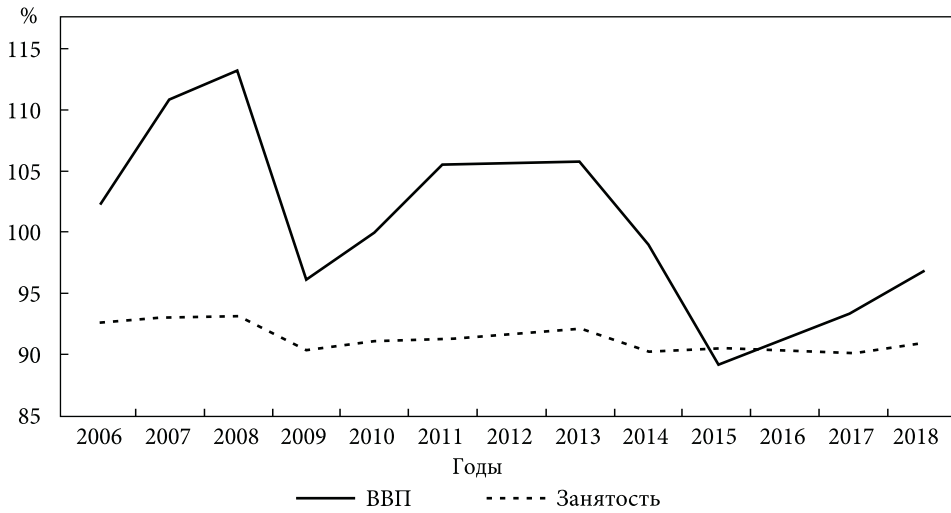
- часть персонала, работающая неполное рабочее время не по своей воле. Так, в IV квартале 2018 г. в целом по Украине 1,7% среднесписочного количества штатных работников были переведены по экономическим причинам на неполную рабочую неделю¹;
- часть персонала в вынужденных, то есть инициированных администрацией предприятия, отпусках. Так, в IV квартале 2018 г. 18,4 тыс. чел. находились в отпусках без сохранения заработной платы на период прекращения выполнения работ².

Одним из показателей накопления излишней рабочей силы и скрытой безработицы в организациях является задолженность по заработной плате. Как правило, предприятие допускает такую задолженность в случае отсутствия спроса на его продукцию, услуги, что, в свою очередь, тесно связано с неэффективной занятостью сотрудников. В Украине задолженность по зарплате в сентябре 2019 г. достигла 2,8 млрд. грн. (данные без учета Крыма и части Луганской и Донецкой областей)³. Количество работников, которые вовремя не получили зарплату, на 1 августа 2019 г. составило 102,6 тыс. чел., или 1,4% от среднесписочного количества штатных работников, занятых в экономике.

¹ Праця України у 2018 році : стат. зб. — К. : Державна служба статистики України, 2019. — С. 67 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.ukrstat.gov.ua

² Там же. — С. 58.

³ Заборгованість із виплати заробітної плати. — К. : Державна служба статистики України [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.ukrstat.gov.ua

Динамика ВВП и занятости в Украине в 2006—2018 гг.

Источник: построено автором по: Валовий внутрішній продукт (Індекси фізичного обсягу: відсотків до попереднього року ВВП за методологією СНР 2008) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua>; Основні показники ринку праці (річні дані, 2010—2018) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Косвенным свидетельством резервирования рабочей силы являются относительно низкие темпы роста безработицы по сравнению с темпами падения производства. На рисунке, на котором показана динамика ВВП и занятости в Украине за 2006—2018 гг., видно, что и в 2008—2009 гг., и в 2014—2015 гг. наблюдалась весьма слабая реакция занятости на падение объемов ВВП. Подобная реакция занятости на изменение ВВП в последнее время характерна для многих европейских стран⁴.

Одним из амортизаторов негативного шока является отработанное время. Табельный фонд рабочего времени в Украине сократился с 2011 ч на 1 штатного работника в 2008 г. до 2004 ч в кризисном 2009 г.⁵ Определенное представление о наличии избыточной рабочей силы может также дать сравнение динамики производительности труда и численности занятых в отдельных организациях, отрасли, стране.

ПРИЧИНЫ И ВИДЫ ИЗЛИШКА РАБОЧЕЙ СИЛЫ

Образование излишка рабочей силы тесно связано с ее недоиспользованием в организации. Так же, как и производственные мощности, работники могут быть загружены не полностью — на 30, 50% и т. д. Простаивание рабочей силы может быть заметным, то есть явным, и незаметным. Первое более характерно для рабочих специальностей и видов работ, где процесс труда можно наблюдать, второе — для управленцев, специалистов непроектной сферы.

⁴ Employment Outlook 2018 / OECD, 2018. — Paris : OECD Publishing. — P. 23—28.

⁵ Ринок праці у 2009 році. — Табл. 19: Використання робочого часу штатних працівників [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Следует различать накопление избыточной рабочей силы и сохранение лишних рабочих мест в организации. Как правило, воспроизводство избыточных работников и рабочих мест осуществляется параллельно. Однако бывает, что изменение количества избыточных рабочих мест в организации не совпадает с изменением численности ее сотрудников. Возможна ситуация, когда наряду с избыточными рабочими местами и работниками в организации существуют вакансии, которые по разным причинам нельзя или нецелесообразно заполнить лишними сотрудниками.

Следует различать недоиспользование единичной рабочей силы и недоиспользование кадрового состава предприятия, когда часть его работников не используется вообще. Также необходимо различать возникновение излишка рабочей силы в силу:

- организационно-технических, технологических изменений в деятельности организации;
- внешних причин: падения спроса на продукцию организации, удорожания рабочей силы в результате, например, повышения минимальной заработной платы, удорожания комплексных рабочих сил факторов производства;
- соображений, не имеющих непосредственного отношения к организационно-техническим и экономическим факторам развития предприятия;
- действия законодательных норм, защищающих занятость.

Возникновение излишка рабочей силы в процессе текущей деятельности организации. Даже если в самом начале такой излишек в организации не наблюдался, со временем он может возникнуть. В процессе деятельности организации по причине организационно-технологических сдвигов происходит изменение функций подразделений, работников, и прежняя численность сотрудников, их распределение по рабочим местам уже не соответствуют новым запросам. Так, могут меняться: объемы производства, показатель выработки на 1 работающего, трудоемкость продукции, фонд рабочего времени, уровень выполнения норм. Излишняя рабочая сила появляется в результате снижения трудоемкости изделий, отдельных управленческих функций и сохранения прежних норм выработки и управления. В организациях существуют потери рабочего времени, в том числе и из-за нерегламентированных простоев, нерационального использования орудий и предметов труда, выпуска продукции ненадлежащего качества. Ликвидация, уменьшение этих потерь сопровождаются сокращением непродуктивной деятельности, а сохранение потерь — консервированием определенного количества такой деятельности, а следовательно, и работников, которые ею занимаются.

Соккрытие резервов повышения производительности труда, препятствование введению более обоснованных напряженных норм, их пересмотру в сторону увеличения — все это реалии, которые наблюдаются во многих странах. При этом важным представляются вопросы: Насколько сильны стимулы к выявлению резервов повышения эффективности труда? С какими организационно-техническими и моральными издержками связано выявление этих резервов?

Излишек сотрудников в организациях образуется и вследствие сознательного дублирования обязанностей работников в должностных инструкциях, других внутриорганизационных документах. Такое дублирование преследует цель «подстраховаться» на случай сбоя в деятельности у одного

специалиста. Пересечение, накладывание функций, ответственности различных подразделений, работников зачастую позволяют сделать организацию более устойчивой, поэтому в данном случае требующееся для этого дополнительное количество труда можно считать оправданным.

Среди факторов, усиливающих проявление феномена избыточной рабочей силы, — низкая внутриорганизационная мобильность кадров. Ограниченная профессионально-квалификационная мобильность, сложности в замене одних работников другими препятствуют плавному перетоку работников, ставших лишними, на образующиеся вакансии. В результате ограничения мобильности кадров в организации в ней периодически, на определенный срок, могут возникать дефицит труда на одних участках и его излишек — на других. Современные исследования показывают, что в тех странах, где внутриорганизационная мобильность кадров достаточно высока, безработица слабо реагирует на экономические спады [9; 10].

Появление и исчезновение избыточной рабочей силы в организациях тесно связаны с изменением интенсивности трудовой деятельности. Как известно, излишек рабочей силы может появляться при увеличении интенсивности труда в результате распределения имеющихся трудовых функций, работ среди меньшего количества работников, совмещения. В последнее время во многих организациях розничной торговли начали активно использовать идею многозадачности. Она заключается в увеличении количества задач, функций, которые должен выполнять кассир, товаровед, директор, супервайзер и др. Рост интенсивности труда, конечно, до известной степени способствует оптимизации трудовой деятельности, но зачастую вступает в противоречие с необходимостью элементарного восстановления сил каждым сотрудником.

Как известно, к числу причин содержания излишней рабочей силы в организации относится **ожидание повышения спроса на продукцию**. Необходимо заметить, что определенный запас рабочей силы обеспечивает маневренность организации, ее гибкость в реагировании на внешние шоки. В современных организационных структурах при комплектовании штатов целенаправленно выделяют сотрудников, чьи функции заключаются в реагировании на различные неординарные ситуации: референты, консультанты, помощники руководителей, «министры без портфеля», специалисты по связям с общественностью. Необходимость существования соответствующих должностей, количество определенных позиций в организации часто являются предметом дискуссий.

В административно-командной экономике часть сотрудников различных организаций время от времени отвлекали на «помощь селу», работу на овощехранилищах. Имея это в виду, некоторые руководители создавали резерв рабочей силы. Резервируемую рабочую силу нередко временно используют на уборке территории, работе с архивами и других видах деятельности, которые в периоды высоких заказов откладывают «на потом».

В ряде случаев **к сохранению излишней рабочей силы организацию побуждают не имеющие непосредственного отношения к организационно-экономическим причинам, в частности, морально-психологические, этические преграды** на пути увольнения отдельных заслуженных, пожилых сотрудников. Организация может допускать наличие лишних работников во избежание возникновения конфликтов среди них, из желания

сохранить статус социально ответственного работодателя, заботящегося о своих сотрудниках. Избавлению от лишней рабочей силы может мешать противодействие властей, профсоюзов, работников-акционеров.

Среди неэкономических причин сохранения избыточного персонала — блат, «связи» отдельных сотрудников, в чьей деятельности у организации больше нет необходимости. Формирование целых подразделений, включение в штат дополнительных единиц, без существования которых организация вполне может обойтись, порой, преследуют цель создания синекуры для определенного круга значимых для организации или ее покровителей лиц.

Сохранение излишней численности в организациях тесно связано с проводимой некоторыми странами политикой по защите занятости: увольнения ограничены соответствующим законодательством. Страны Западной Европы отличаются достаточно высокой степенью такой защиты, а США — слабой. В частности, именно поэтому реакция западноевропейского рынка труда на изменения рынков конечной продукции замедлена в отличие от США. На возникновение лишних работников западноевропейские компании реагируют использованием различных форм частичной занятости, а североамериканские — увольнениями.

Содержание избыточной рабочей силы наиболее характерно для государственных организаций, финансируемых за счет госбюджета и зачастую имеющих доступ к льготному кредитованию, а также организаций, контролируемых или управляемых самими работниками (народные предприятия). В таких организациях при формировании штатного расписания в него включаются дополнительные ставки под «целевых» работников, а при уменьшении объемов деятельности и, следовательно, потребности в труде вопрос «Что сокращать: рабочую силу или зарплату?» часто решается в пользу сокращения оплаты труда за счет премий, бонусов и т. д.

В целом, оценивая причины образования избыточной рабочей силы, следует различать вынужденное и добровольное, осознанное, целенаправленное и ненамеренное, циклическое и нециклическое резервирование рабочей силы в организации.

УПРАВЛЕНИЕ ИЗБЫТОЧНОЙ РАБОЧЕЙ СИЛОЙ

Такое управление должно стать одним из направлений современного менеджмента персонала. Казалось бы, о каком менеджменте может идти речь, когда обнаружена излишняя численность работников — от нее необходимо просто избавляться. Однако, учитывая причины, по которым образуется излишек рабочей силы, понятие «управление избыточной рабочей силой» как достаточно сложным по структуре целым вполне уместно.

Управление избыточной рабочей силой является составной частью кадровой политики, кадрового планирования, управления занятостью в организации, оптимизации численности и структуры занятых. Стоит ли выделять управление избыточной рабочей силой в отдельное направление приложения усилий менеджмента? Да, в этом есть смысл, особенно в организациях, функционирующих в условиях высокой степени неопределенности.

На наш взгляд, управление избыточной рабочей силой включает в себя: а) оптимизацию численности персонала по краткосрочным экономическим со-

ображениям; б) оптимизацию численности и структуры кадрового состава с учетом более или менее долгосрочной перспективы; в) регулирование численности и структуры кадров организации под влиянием неэкономических факторов.

Принимая во внимание соображения кратковременной экономической целесообразности, организация может пойти по пути: а) сокращения сотрудников; б) перевода всех или части из них на неполное рабочее время; в) направления части сотрудников на учебу с отрывом от производства; г) предоставления неоплачиваемых отпусков; д) лизинга персонала; е) снижения интенсивности трудовой деятельности с соответствующим снижением зарплаты и др.

Учитывая долговременные экономические соображения, организация может скорректировать вышеперечисленные мероприятия: а) не увольнять сотрудников, которым трудно найти замену и которых можно будет использовать при изменении экономической конъюнктуры; б) использовать аутстаффинг по отношению к тем работникам, для которых в организации нет постоянной занятости; в) использовать аутсорсинг в отношении тех подразделений организации, которые стали неэффективными из-за, скажем, физической, финансовой невозможности переобучения занятого в них персонала.

Управление избыточной рабочей силой с учетом неэкономических соображений может выражаться в оставлении: а) работников, хоть и малоэффективных как специалистов, но благоприятно влияющих на морально-психологическую атмосферу в коллективе; б) малоэффективных работников, чьи сегодняшние или будущие «связи» оградят организацию от неприятностей со стороны государственных органов; в) сотрудников, обеспечивающих клиентуру.

В каждой организации необходимо определить, какой запас рабочей силы (в абсолютном выражении, по отношению к среднесписочной численности персонала) разумен, а за какой чертой от него следует избавляться.

Принятие решений по управлению излишней рабочей силой можно задать в форме таблицы, столбцы которой соответствуют различным состояниям внутренней и внешней среды организации, а строки — возможным действиям организации в отношении излишней рабочей силы.

Мы отметили лишь некоторые факторы внутренней и внешней среды функционирования организации. Значимыми для управления избыточной рабочей силой, на наш взгляд, являются такие факторы внутренней среды, как нехватка средств в компании и имеющиеся в каждой организации ограничения профессионально-квалификационной мобильности кадров, что может обуславливаться, например, преобладанием в кадровом составе работников старших возрастных групп.

Каждая организация выбирает свой спектр реакций на появление избыточной рабочей силы. На этот выбор в первую очередь влияет осуществимость того или иного мероприятия с учетом законодательных, финансовых, информационных и трудовых ограничений, традиций и неписаных норм поведения. При обсуждении проектов Трудового кодекса Украины предлагается, в частности, легализация удаленной работы⁶, а закона о труде — использование технических средств для контроля за выполнением работни-

⁶ Изменения в проекте Трудового кодекса [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://uteka.ua/publication/news-14-novosti-zakonodatelstva-1-izmeneniya-v-proekte-trudovogo-kodeksa>

ками их трудовых функций⁷, что повысит гибкость организации в управлении излишней рабочей силой.

В организации, постоянно сталкивающейся с возникновением избытка персонала, может существовать определенный алгоритм реагирования на эту ситуацию, который включает очередность использования разных мер реагирования; тот или иной набор действий в зависимости от величины и структуры излишка рабочей силы.

Среди вопросов, на которые должен ответить менеджмент организации: Существует ли возможность замены одних форм реакции на излишнюю рабочую силу другими? Если да, то насколько экономически, технологически, юридически оправдана такая замена? Скажем, организация может позволить себе перевод некоторых лишних сотрудников на частичную оплачиваемую занятость. А вот направление на учебу с отрывом от производства или снижение интенсивности трудовой деятельности с соответствующим понижением зарплаты может оказаться нецелесообразным исходя из технологических соображений.

Существование избыточной рабочей силы и недоиспользование персонала противоречат цели максимизации прибыли. В условиях острой конкуренции организации, допускающие излишнюю численность, покидают рынок. Такова идеальная модель. Однако реальная действительность сложнее. Стратегия абсолютной отзывчивости численности персонала на внешние воздействия чревата значительными транзакционными издержками. Это так называемые издержки приспособления (*adjustment costs*). Структура данных издержек включает затраты, связанные с увольнениями (выплатой выходных пособий и др.); с поиском, наймом и адаптацией новых сотрудников при расширении спроса на продукцию организации. По мнению специалистов, данные издержки весьма чувствительны к внешним шокам, которые испытывает организация [11].

Менеджмент организации сравнивает издержки приспособления с издержками неравновесия, обусловленными удерживанием избыточной рабочей силы (*disequilibrium costs*), которые включают различные выплаты лишним работникам, затраты на их переподготовку. Зачастую транзакционные издержки превышают издержки неравновесия в отношении работников со специфическими навыками, обладающих высокой квалификацией. Издержки неравновесия выше в случае легко заменяемых работников массовых профессий.

В условиях, когда объемы деятельности организации не стабильны, увеличение издержек неравновесия оправдано. Если же выпуск организации стабилизировался, то следует подумать об избавлении от излишней рабочей силы и сокращении данных издержек. Иными словами, сохранение избыточного персонала может быть экономически целесообразным на время недостаточности информации о будущих производственной программе и заказах. Вместе с тем этот период может оказаться достаточно длительным. Желательно рассчитать, какая продолжительность содержания избыточной рабочей силы может быть экономически доступна организации; какой резерв персонала является критическим, минимально необходимым для осуществления маневра, а от какого нужно избавляться в ближайшее время.

⁷ О труде : проект Закона Украины от 11.01.2020 № 2708-1 // Лига:закон [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI01127A.html

Реакция организации на появление избыточной рабочей силы

Действия организации	Факторы внутренней среды организации		Факторы внешней среды организации		
	ограниченность денежных средств организации	ограничения профессионально-квалификационной мобильности кадров	рынок труда	клиенты, спрос на продукцию организации	государственные органы
Сохранение избыточной рабочей силы	-	+	+	+	+
Увольнение сотрудников	+	+	Увольнение сотрудников, которых можно будет легко набрать после улучшения конъюнктуры	Увольнения при отсутствии перспектив роста спроса	-
Вынужденная частичная занятость	+		+	+	
Снижение интенсивности трудовой деятельности с соответствующим понижением зарплаты	+				
Неоплачиваемые отпуска					
Направление на учебу с отрывом от производства		+	+	+	
Лизинг персонала	+		+	+	
Аутстаффинг	+			+	
Досрочный выход на пенсию		+		+	

Примечание: «+» — соответствующее действие будет отвечать потребностям организации; «-» — данное действие не рационально. Источник: составлено автором.

Конечно, если организация избрала для себя стратегию сокращения объемов деятельности, издержки неравновесия у нее будут нарастать при попытках сохранить штат в прежних размерах. В этом случае сокращение персонала оказывается единственно разумной реакцией на падение потребности в труде. В случае стратегии роста организации имеет смысл реагировать на временные сокращения потребности в персонале, сохраняя его в штате путем перевода на неполное рабочее время, направления на стажировку и др. Могут ли издержки, обусловленные существованием избыточной рабочей силы, снизиться до нуля? Видимо, нет, поскольку в организации всегда будут существовать запасы рабочей силы, обусловленные технико-технологическими и организационными подвижками. Управление издержками, связанными с накоплением избыточной рабочей силы и избавлением от нее, становится одним из направлений управления затратами организации.

ВЫВОДЫ

Таким образом, наличие избыточной рабочей силы в организации является одновременно проблемой макроэкономической, микроэкономической и управленческой. Занятость слабо реагирует на спады в экономике, что является одной из причин увеличения избытка персонала в эти периоды. Избыточная рабочая сила в организации выступает своеобразным буфером, позволяя компании гибко реагировать на требования рыночной ситуации на рынках готовой продукции и труда.

На поведение организаций влияет соотношение транзакционных издержек изменения численности сотрудников и затрат на резервирование рабочей силы. Высокие издержки, связанные с увольнением сотрудников, приводят к тому, что организации прибегают, например, к заключению договоров с агентствами, предоставляющими специалистов на определенное время, занятость которых принимает на себя шоковое воздействие кризисных спадов в экономике.

Накопление избыточной рабочей силы является обратной стороной обеспечения работников гарантиями занятости как важных институтов современного рынка труда. В условиях жесткости рынка труда, обусловленной системой защиты занятости, реакция занятости на шоки спроса достаточно слаба.

Объем, структура, мотивы резервирования рабочей силы различаются от организации к организации. В ряде случаев имеет смысл резервировать сотрудников, на обучение которых были потрачены значительные средства, работников со специфическим человеческим капиталом для трудовой деятельности на рабочих местах, требующих специальной квалификации.

Среди причин сохранения части избыточной рабочей силы — стремление поддерживать репутацию социально ответственного работодателя, субъективно-личностные отношения с работниками, которых организация считает нужным не увольнять.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Atkinson J.* Flexibility, Uncertainty and Manpower Management // *IMS Report*. — 1984. — No. 89. — 32 p.
2. *Vella M.* Employment and labour hoarding: a production function approach // *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*. — 2018. — Vol. 23. — No. 46. — P. 230—246.

3. Berge W., Erken H., Graaf-Zijl M., Loon E. The Dutch labour market during Great Recession : CPB Document, June 2014 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/cpb-background-document-dutch-labour-market-during-great-recession.pdf>
4. Caballero R., Engel E., Haltiwanger J. Aggregate employment dynamics: building from microeconomic evidence // *American Economic Review*. — 1997. — Vol. 87. — Iss. 1. — P. 115—137.
5. Hamermesh D.S. Labor Demand. — Princeton, NJ : Princeton University Press, 1993. — 444 p.
6. Aukutsionek S., Kapeliushnikov R. Labour Hoarding in Russian Industry // *The Russian Economic Barometer: market situations tests, estimates, forecasts*. — 1996. — Vol. 2. — P. 3—15.
7. Мартин О.М. Особливості прихованого безробіття на ринку праці в Україні / 36. науково-технічних праць УкрДЛТУ. — 2003. — Вип. 13.2. — С. 202—206.
8. Слезингер Г.Э. Труд в условиях рыночной экономики. — М. : ИНФРА-М, 1996. — С. 177—198.
9. Muffels R., Crouch C., Wilthagen T. Flexibility and security: national social models in transitional labour markets // *Transfer: European Review of Labour and Research*. — 2014. — Vol. 20. — No. 1. — P. 99—114.
10. Eichhorst W. Fixed-term contracts // *IZA World of Labor*. — 2014. — Vol. 45. — P. 1—10.
11. Hamermesh D.S., Pfann G.A. Spatial and temporal aggregation in the dynamics of labor demand, in *Labor Demand and Equilibrium Wage Formation*; [Jan C. van Ours, Gerard A. Pfann, Geert Ridder (Eds)]. — Amsterdam : North Holland, 1996. — 375 p.

Статья поступила 17.02.2020

REFERENCES

1. Atkinson J. Flexibility, Uncertainty and Manpower Management. *IMS Report*, No. 89, 1984.
2. Vella M. Employment and labour hoarding: a production function approach. *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, Vol. 23, No. 46, 2018, pp. 230—246.
3. Berge W., Erken H., Graaf-Zijl M., Loon E. The Dutch labour market during Great Recession. June, 2014, available at: <https://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/cpb-background-document-dutch-labour-market-during-great-recession.pdf>
4. Caballero R., Engel E., Haltiwanger J. Aggregate employment dynamics: building from microeconomic evidence. *American Economic Review*, Vol. 87, Iss. 1, 1997, pp. 115—137.
5. Hamermesh D.S. Labor Demand. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1993.
6. Aukutsionek S., Kapeliushnikov R. Labour Hoarding in Russian Industry. *The Russian Economic Barometer: market situations tests, estimates, forecasts*, Vol. 2, 1996, pp. 3—15.
7. Martin O. The features of the latent unemployment of labour market in Ukraine. *Scientific Bulletin of UNFU*, Iss. 13.2, 2003, pp. 202—206 [in Ukrainian].
8. Slesinger G. Labor in a Market Economy. Moscow, INFRA-M, 1996, pp. 177—198 [in Russian].
9. Muffels R., Crouch C., Wilthagen T. Flexibility and security: national social models in transitional labour markets. *Transfer: European Review of Labour and Research*, Vol. 20, 2014, No. 1, pp. 99—114.
10. Eichhorst W. Fixed-term contracts. *IZA World of Labor*, Vol. 45, 2014, pp. 1—10.
11. Hamermesh D.S., Pfann G.A. Spatial and temporal aggregation in the dynamics of labor demand, in *Labor Demand and Equilibrium Wage Formation*. Jan C. van Ours, Gerard A. Pfann, Geert Ridder (Eds). Amsterdam, North Holland, 1996.

Received on February 17, 2020

Віталій Мортиков, д-р екон. наук, проф.

НАДЛИШКОВА РОБОЧА СИЛА В ОРГАНІЗАЦІЇ

Проведено аналіз утримання надлишкової робочої сили організацією з макроекономічної та управлінської точок зору. Показано, чому організація часто вирішує зберегти працівників за відсутності для них продуктивної зайнятості.

Серед індикаторів надлишкової зайнятості використано: частину персоналу, яка вимушено перейшла на скорочений час роботи; частину персоналу, відправлену в адміністративні відпустки; різну динаміку зайнятості й ВВП. Порівняння змін ВВП і зайнятості у 2006—2018 рр. в Україні дозволяє зафіксувати надлишкову робочу силу. Зайнятість повільно пристосовується до спадів: організації скорочують більше працівників у довгостроковій, ніж у короткостроковій перспективі.

Існує декілька причин появи надлишкових працівників в організації: передбачуване зростання попиту; прогресивні організаційні, технологічні зміни. Збереження надлишкових робочих місць і працівників може бути також пояснено неекономічними причинами.

Роботодавці часто утримуються від звільнення надлишкових співробітників через високі транзакційні витрати. Практика утримування надлишкових працівників під час негативних шоків дозволяє організаціям уникнути витрат наймання і навчання у випадку наступного поліпшення економічної ситуації. Уточнено відмінність витрат адаптування і витрат нерівноваги.

На утворення надлишкової робочої сили значний вплив справляє внутріорганізаційна мобільність фахівців.

Особливого значення набуває управління надлишковою робочою силою. Існують різні реакції на цей феномен: звільнення, переведення персоналу на скорочений робочий час, адміністративні відпустки, перенавчання, аутстафінг, ранній вихід на пенсію. Менеджмент надлишкового персоналу включає кількісну і структурну оптимізацію цього персоналу протягом коротко- і довгострокових періодів.

Ключові слова: надлишкові працівники; резервування робочої сили; причини резервування робочої сили; витрати резервування робочої сили; управління надлишковим персоналом.

Vitalii Mortikov, Dr. Sci. (Econ.), Professor

EXCESSIVE WORKFORCE IN ORGANIZATION

An analysis of the retention of excess workforce by an organization from a macroeconomic and managerial point of view is carried out. It is shown why an organization often decides to keep workers in the absence of productive employment for them.

The following are among the indicators of excessive employment: part of the personnel forced to switch to reduced working hours; part of the personnel sent on administrative leave; different dynamics of employment and GDP. Comparison of changes in GDP and employment in 2006—2018 in Ukraine allows us to detect excess workforce. Employment slowly adjusts to recessions: organizations are cutting more workers in the long run than in the short run.

There are several reasons for the emergence of excess workers in the organization: expected growth in demand; progressive organizational, technological changes. The preservation of surplus jobs and workers can also be explained by non-economic reasons.

Employers often refrain from firing redundant employees due to high transaction costs. The practice of retaining excess workers during negative shocks allows organizations to avoid hiring and training costs in the event of a subsequent improvement in the economic situation. The difference between the costs of adaptation and the costs of disequilibrium is clarified.

The formation of surplus labor is significantly affected by the limited intra-organizational mobility of specialists.

Of particular importance is the management of excess labor. There are various reactions to this phenomenon: layoffs, transferring staff to shorter working hours, administrative leave, retraining, outstaffing, early retirement. Management of redundant staff includes quantitative and structural optimization of this staff for short and long periods.

Keywords: redundant workers; workforce reservation; reasons for workforce reservation; workforce reservation costs; redundant staff management.

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.053>

УДК 338.24.01

JEL: E52, H56, O42

О.М. КУШНІРЕНКО, канд. екон. наук, доц.,
с. н. с. відділу промислової політики,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна,
e-mail: kyshnokhsana@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3853-584X>

ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ІНДУСТРІЇ 4.0: ОЦІНКА ОБМЕЖЕНЬ І ЗАВДАННЯ ПОЛІТИКИ

Оцінено ступінь готовності української промисловості до технологічних викликів Індустрії 4.0 (цифровізація, штучний інтелект, роботизація, розвиток циркулярної економіки й зеленої енергетики, використання новітніх матеріалів) та обґрунтовано пропозиції щодо активізації інноваційного оновлення промисловості України.

Ключові слова: Індустрія 4.0; промисловість; цифровізація; інноваційні трансформації.

Індустрія 4.0 проявляється як результат промислових революцій та характеризується як комплексне впровадження в усі бізнес-процеси виробництва кіберфізичних систем, що визначає цифрову трансформацію способів взаємодії людини, даних і процесів з наданням нових можливостей задоволення потреб споживачів, ініціює ресурси для зростання бізнесу й оптимізує навантаження на навколишнє середовище. При цьому основними факторами розвитку є людський капітал (знання, навички, підприємництво і можливості трудових ресурсів), доступ до інформаційного простору і здатність до розробки та впровадження інновацій.

Успішний досвід розвинутих країн показує, що в умовах сучасних технологічних викликів, пов'язаних із стрімким поширенням розробок Індустрії 4.0 на всі сфери суспільного життя, тільки інноваційно розвинута промисловість визначає стійке зростання економіки та благополуччя населення країни [1]. Згідно з дослідженнями багатьох зарубіжних науковців, компанія, яка не справляється з технологічними викликами, опиняється поза межами сучасних ланцюгів створення доданої вартості [2].

Ц и т у в а н н я: Кушніренко О.М. Промисловість України перед викликами Індустрії 4.0: оцінка обмежень і завдання політики. *Економіка України*. 2020. № 5. С. 53—71. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.053>

Саме це наразі є надзвичайно актуальним для України, де переробна промисловість не має достатнього рівня готовності до майбутніх викликів, що несе певні загрози в умовах посилення глобальної конкуренції, отже, не дозволить українським виробникам конкурувати із світовими лідерами вже в середньостроковій перспективі.

Різні аспекти проблематики ефективного промислового розвитку відповідно до глобальних викликів Індустрії 4.0, пов'язаних із швидкими технологічними зрушеннями і техногенними загрозами, дістали відображення в багатьох наукових працях зарубіжних і вітчизняних учених. Методологічним фундаментом здійснення цього комплексного дослідження стали роботи науковців різних напрямів і шкіл класичної та сучасної економічної теорії, а також державного управління і, насамперед, класиків сучасної наукової думки щодо визначальної ролі індустріальної складової в зростанні економіки та ролі держави в управлінні цими процесами (Дж. Бернал [3], М. Кастельс [4], Д. Родрік [5], П. Марш [6], Е. Райнерт [7], К. Шваб [8] та інші). В Україні різним аспектам підтримки промислового розвитку та управлінським аспектам регулювання промисловості присвячено праці таких науковців, як: О.І. Амоша [9], В.М. Геєць [10], А.А. Гриценко [11], В.П. Вишневський [12; 13], Л.В. Дейнеко [14], Ю.В. Кіндзерський [15; 16], С.О. Кораблін [17], В.І. Ляшенко [18], М.А. Ожеван [19]. Водночас недостатньо досліджено гострі питання щодо визначення ступеня готовності промисловості країн, що розвиваються, зокрема України, до нових технологічних викликів, обґрунтування вимагають напрями прискорення адаптації українських виробників до інноваційних трансформацій Індустрії 4.0 з урахуванням існуючих ризиків. Індустрія 4.0, з одного боку, — це світ нових економічних, технологічних, соціальних можливостей у системі «розумних виробництв», які активно взаємодіють між собою та формують додаткові конкурентні переваги в усіх бізнес-процесах підприємства (виробництві, маркетингу, логістиці та взаємодії з клієнтами), а з іншого — це трансформація традиційної логіки виробництва, що пов'язана з можливістю взаємодії між великою кількістю окремих компонентів виробничої системи, коли кожен виробничий об'єкт сам визначатиме, яку роботу необхідно виконувати в даний час. Поява у машин здатності «розуміти» певну ситуацію змінить роль людини в процесі виробництва. Людина звільниться від складної рутинної роботи і матиме змогу проводити творчі й експертні рішення, що потребуватиме відповідної перекваліфікації та необхідності формування цифрових навичок.

Актуальність зазначених проблем, недостатній рівень їх наукової та прикладної розробки посилюють важливе значення переходу промисловості України до Індустрії 4.0, адже від цього залежить забезпечення не тільки потреб виробництва в сучасних якісних товарах для внутрішнього споживання, а й можливості інтеграції у світовий торговельний простір.

Отже, **мета статті** — виявити ступінь готовності української промисловості до технологічних викликів Індустрії 4.0 і розробити дієві заходи стимулювання інноваційних трансформацій в існуючих умовах.

Для цього були використані загальнонаукові методи оцінки науково-технічного, виробничого та людського потенціалів, які формують сукупність вихідних умов для інноваційних трансформацій у рамках Індустрії 4.0.

Це традиційні методи наукового дослідження (абстрактно-логічний, індукції та дедукції, системного підходу; аналізу і синтезу). Ступінь готовності промисловості до технологічних викликів Індустрії 4.0 було оцінено за допомогою методики формування Глобального індексу конкурентоспроможності та Глобального інноваційного індексу. Водночас дані методики було доповнено спеціальними методами дослідження: статистичних порівнянь, групування, вибірки, отриманих з вітчизняних статистичних джерел для ідентифікації ключових важелів, необхідних для ефективної трансформації виробничих систем під впливом цифрових технологій в Україні.

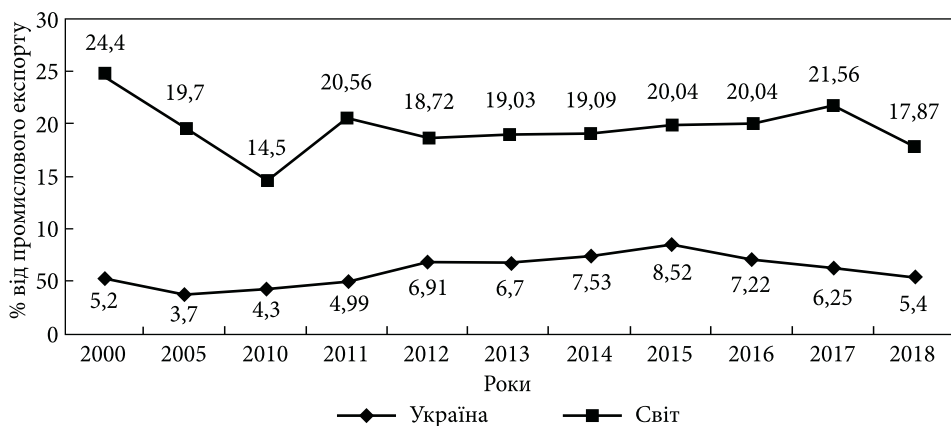
Концепція Індустрії 4.0 тісно пов'язана з винаходами в різних сферах науки, зокрема у фізиці, термодинаміці, хімії, кібернетиці та ін., що підтверджується в багатьох наукових дослідженнях. Так, В.М. Геєць зазначає, що від оволодіння інноваційними механізмами розвитку залежить доля країни: чи рухатиметься вона в напрямі входження до числа розвинутих держав, чи залишиться стагнуючою країною на узбіччі науково-технічного і соціального прогресу. Це пов'язано із загальними закономірностями суспільного розвитку, згідно з якими у світі відбувається перехід від переважно відтворювального до інноваційного типу розвитку [10, с. 5].

Виявлення особливостей інноваційних трансформацій в умовах стрімкого поширення досягнень Індустрії 4.0 має особливу актуальність для промисловості пострадянських країни, у тому числі й для України. Історичною передумовою для цього є те, що процеси неоіндустріалізації в нашій країні проходять складніше, ніж в інших країнах, не обтяжених спадщиною радянських промислових гігантів, що відносяться за технологічним рівнем до Індустрії 2.0. Відставання за рівнем використовуваних технологій і виготовлюваної продукції підтверджують показники Державної служби статистики України та дані світових рейтингів.

Українські виробники опинились у складних умовах виживання: у 2019 р. шість місяців поспіль (з травня по листопад) мало місце падіння промислового виробництва, причому в листопаді 2019 р. його обсяги знизилися на 7,5% порівняно з листопадом 2018 р. і на 4,6% порівняно з жовтнем 2019 р. Ціни виробників за 11 місяців 2019 р. знизилися на 4%, у тому числі в добувній промисловості — на 19,8%, у переробній промисловості — на 4,9%. Згідно з даними Державної служби статистики України, за 11 місяців 2019 р. вітчизняна промисловість продемонструвала падіння на 1,2% до аналогічного періоду 2018 р.; разом з тим виробництво продукції добувної промисловості зросло на 0,8% в аналогічному співставленні. Зростання також було зафіксоване в харчовій промисловості (+0,5%), виробництві фармацевтичної (+6,3%) та хімічної (+3%) продукції, у виробництві комп'ютерів, електронної та оптичної продукції (+5%) тощо¹.

Ключовими причинами економічних негараздів за часів існування незалежної України та попереднього періоду є кризові явища з інтервалом у 5—10 років, які безпосередньо вплинули на розвиток промисловості. Так, в економічній літературі виокремлюють такі кризові періоди: становлення

¹ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

Питома вага високотехнологічного експорту в Україні та світі у 2000—2018 рр.

Джерело: побудовано автором за даними Світового банку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS?end=2018&locations=UA-1W&start=2007&view=chart>

України як незалежної держави (1991—1993 рр.), ознаками якого стали лібералізація цін за відсутності конкуренції та збереження командно-адміністративних функцій держави, гіперінфляція (майже 2000%, що можна порівняти з показниками Бразилії та Конго), грошова емісія, банкрутство і ліквідація підприємств, знецінення вкладів населення, розрив господарських зв'язків з підприємствами колишнього СРСР; фінансова криза 1998 р., викликана необґрунтованою борговою політикою держави, зумовленою дефіцитом державного бюджету; структурна криза 2003—2004 рр., що охопила ринок продовольства, фінансово-кредитну та енергетичну системи тощо; фінансова криза 2008 р., причиною якої стали боргові та інші зобов'язання, аналогічні проблемам 1998 р. [20, с. 65—69]; військова агресія Росії та анексія Криму 2014 р. і криза, пов'язана з пандемією коронавірусу (коронакриза) 2020 р. Усі перелічені злами розвитку вимагали скоординованого державного регулювання, націленого на підтримку вітчизняного промислового виробництва щодо формування та реалізації в Україні засад політики «нової індустріалізації». Відсутність системної координації у стимулюванні промислового розвитку призвела до таких негативних явищ, як:

1) нестабільність замовлень з боку виробників кінцевої продукції (в першу чергу машинобудування);

2) активні процеси модернізації виробництва, що призводить до зупинення виробничих об'єктів на капітальні ремонти або заміни обладнання (зокрема, у металургії тривале виведення з експлуатації старого устаткування);

3) посилення імпортозалежності, зокрема, у сфері високотехнологічної продукції та високої конкуренції з боку іноземних виробників;

4) подальший розвиток торговельних воєн та їх негативний вплив на вивезення окремих видів продукції українського походження до Росії;

5) зниження відношення кредитів для реального сектору економіки до ВВП з 24% у 2018 р. до 21% у 2019 р.

При цьому вже відбулися певні зрушення в товарній структурі експорту. На жаль, продовжує зростати частка сировини і продукції з низьким рів-

нем переробки. Якщо у 2012 р. традиційні для України аграрна сировина і чорні метали становили 48,9% експорту, то у 2016 р. їх частка зросла до 57,6%, що підтверджує зберігання тенденції сировинної орієнтації українського експорту та вимагає рішучих дій для його реструктуризації шляхом переорієнтації на продукцію з доданою вартістю.

Частка високотехнологічного експорту України є досить невеликою у структурі промислового експорту і, починаючи з 2015 р., щороку знижується майже на 1%, склавши у 2018 р. 5,4%, тоді як середньосвітове значення дорівнює 17,87% (рис.).

Проте високотехнологічний експорт — це лише одна складова загально-го внеску країни в глобальний технологічний розвиток промисловості, основна ж його складова пов'язана з внутрішніми можливостями для розвитку технологій у рамках Індустрії 4.0.

Процес переходу економіки країни до формату Індустрії 4.0 передбачає активізацію науково-дослідної та інноваційної діяльності на всіх рівнях управління. Аналіз динаміки валових внутрішніх витрат на НДКР в Україні показує, що нині результати наукових досліджень і науково-технічних розробок практично не впливають на зростання ВВП. Останні роки Україна витрачала на науку в середньому 0,62% від ВВП, з яких близько третини припадало на державне фінансування, решта ж коштів надходила з інших джерел. За даними Глобального індексу конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index 2019), в Україні у 2018 р. на науку було витрачено 0,4% ВВП, у 2017 р. — 0,45 %, що значно менше витрат 2010 і 1997 рр. — відповідно, 0,83% і 1,19% ВВП². Водночас у 2018 р. загальний обсяг бюджетної підтримки науки та інновацій було визначено на рівні 8,3 млрд. грн., що на 27,7% перевищило показник попереднього року. Незважаючи на це, наукомісткість ВВП України відстає від загальноєвропейського показника на 2,03%. Причинами цього є: зменшення ролі науки та її впливу на науково-технологічний та інноваційний розвиток країни, дефіцит фінансування, застаріла матеріально-технічна база наукової сфери, стан кадрового наукового потенціалу, неефективне використання наявних ресурсів. Водночас розвинуті країни забезпечують приріст своїх ВВП за рахунок виробництва й експорту саме наукомісткої продукції.

Цю ситуацію підтверджують індикатори Глобального інноваційного індексу (табл. 1). Провідні світові рейтинги визначають високий рівень інтелектуальної складової людського капіталу в Україні. Так, за даними дослідження Світового банку Human Capital Index, у 2017 р. Україна зайняла 50-те місце в рейтингу якості людського капіталу, отримавши 0,65 бала з 1 можливих. З таким показником українці обійшли Туреччину, Албанію, Чорногорію та Катар, проте поступились Угорщині, Словаччині та РФ³.

Україна має вагомий науковий та науково-технічний потенціал, відомі наукові школи та визначні наукові досягнення, що сконцентровані в академічній, вузівській та галузевій сферах (табл. 2).

² The Global Competitiveness Report 2019 / World Economic Forum [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

³ Human Capital Project (HCP) / The Worldbank Group, 2019 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.worldbank.org/en/publication/human-capital>

Таблиця 1. Основні показники інноваційного розвитку України у 2012—2019 рр.

Показники	Роки							
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Наукомісткість валового внутрішнього продукту (%)	0,75	0,70	0,65	0,61	0,3	0,6	0,59	0,5
Загальна чисельність науково-дослідного персоналу на 1000 зайнятих в еквіваленті повного робочого дня (FTE)	6,6	6,2	5,8	5,6	5,5	5,4	5,2	5
Глобальний інноваційний індекс (місце в рейтингу)	63	71	63	64	56	50	43	47

Джерело: складено автором за даними Світового банку, Інституту статистики ЮНЕСКО (Science, technology and innovation : Total R&D personnel per thousand total employment (in Full-time equivalents — FTE) / UNESCO INSTITUTE OF STATISTICS [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://data.uis.unesco.org/index.aspx?queryid=61>) та World Intellectual Property Organization, WIPO (Global Innovation Index 2019 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2019-report#>).

Таблиця 2. Основні показники діяльності наукових організацій в Україні у 2012—2018 рр.

Показники	Роки							Відхилення 2018/2012	
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	+/-	%
Кількість організацій, які здійснивали НДР (од.)	1 208	1 143	999	978	972	963	950	-258	78,64
Кількість працівників, задіяних у виконанні НДР (осіб)	164 340	155 386	136 123	122 504	97 912	94 274	88 128	-77 212	53,62

Джерело: складено автором за: Наукова та інноваційна діяльність України 2018 : стат. зб. ; [відп. за випуск М.С. Кузнецова]. — К. : Державна служба статистики України, 2019. — 108 с.

Наведені дані показують значне скорочення кількості наукових організацій у 2018 р. (за сім років припинила існування їх п'ята частина), зниження кількості наукових працівників, задіяних у виконанні НДР (за цей період скорочення становить більш як половину), що спричинено відсутністю пріоритету в державних програмах наукового розвитку України та масштабним зменшенням фінансування наукової сфери. Але, незважаючи на негативні тенденції розвитку наукового забезпечення, Україна залишається в першій половині Глобального інноваційного рейтингу і має потужний науковий потенціал. Нині відбуваються процеси трансформації наукового розвитку та впровадження нових форм його забезпечення. Успішними прикладами є об'єднання наукового потенціалу і створення інноваційних екосистем. Так, можна зазначити показову роботу інноваційного центру Київського академічного університету, що був створений з метою розвитку нових інноваційних стандартів і внесення власного вкладу в модернізацію національної економіки. Залучення спеціалізованої наукової інфраструктури Національної

Таблиця 3. **Позиції окремих країн у рейтингу «Оцінка готовності промисловості до викликів майбутнього 2018»**

Країни	Оцінка за структурою виробництва		Оцінка за драйверами виробництва	
	місце в рейтингу	кількість балів	місце в рейтингу	кількість балів
Польща	19	6,83	31	5,83
Угорщина	17	6,96	42	5,30
Румунія	23	6,61	52	4,93
Російська Федерація	35	5,71	43	5,30
Туреччина	32	5,87	57	4,90
Україна	43	5,17	67	4,47

Джерело: складено автором за: Readiness for the Future of Production Report, 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/FOP_Readiness_Report_2018.pdf

академії наук України дало можливість покращити сучасний стан української освіти та розпочати формування нової висококваліфікованої бази молодих спеціалістів⁴.

Для з'ясування, наскільки країна успішно вирішує внутрішні проблеми підготовки до технологічних викликів Індустрії 4.0, можна скористатися даними Всесвітнього економічного форуму, представленими у звіті «Оцінка готовності промисловості до викликів майбутнього» (Readiness for the Future of Production Report 2018), який дозволяє визначити поточні умови розвитку країн, щоб сформувати конкурентні переваги в майбутньому. Готовність країни до технологічних викликів характеризується здатністю скористатися майбутніми можливостями виробництва, зменшувати ризики та проблеми, бути стійкими, реагуючи на невиявлені сьогодні майбутні потрясіння. Оцінка вимірює готовність до майбутнього виробництва, оцінюючи ключові фактори, які дозволяють країнам застосовувати новітні технології, підвищувати продуктивність та оновлювати виробничі системи⁵.

Узагальнюючими показниками цієї оцінки є рейтинг та інтегральний індекс готовності виробництва до викликів майбутнього, що формуються на основі таких складових, як структура і драйвери виробництва, серед яких виділено: технології та інновації; людський капітал; міжнародну торгівлю та інвестиції; розвиток інституцій; сталі ресурси; оцінку попиту. Кожний з цих драйверів містить зведену оцінку за кількома індикаторами, що дозволяють назвати ключові важелі, необхідні для ефективної трансформації виробничих систем (табл. 3).

За наведеними даними видно, що Україна наразі відстає як за рейтингом, так і за складовими інтегрального індексу від референтних країн (найближчих сусідів і конкурентів). За структурою виробництва Україна входить до першої половини (43-тє місце), а за драйверами промислового розвитку посідає лише 67-ме місце. Більш детальний аналіз дозволяє встанови-

⁴ Інноваційний центр КАУ / Київський академічний університет [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://kau.org.ua/centers/innovation/218-about-innovation-center>

⁵ Readiness for the Future of Production Report, 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/FOP_Readiness_Report_2018.pdf

ти причини цього відставання, зокрема, у сфері такої важливої складової, як технологічний розвиток та інновації.

Оцінка *технологічної та інноваційної готовності виробництва* України до технологічних викликів на рівні 3,5 бала зумовила її 74-те місце серед 100 оцінених країн у 2018 р. (остання група країн, що перебувають у процесі становлення). Такий показник формується із зваженої оцінки таких складових: технологічна платформа (оцінки розвитку сфери ІКТ); застосування ІКТ у бізнесі; цифрова безпека та конфіденційність даних; розвиток сфери досліджень і розробок; можливість фінансування.

Розглянемо детальніше складові даної оцінки.

Перша категорія — *оцінка технологічної платформи*, яка у 2018 р. набрала 3,5 бала (74-те місце в рейтингу). На це вплинули показники, які характеризують технічні можливості для поширення технологічних трансформацій, а саме доступ до Інтернету, готовність до залучення ПІІ, передання технологій та кібербезпека.

Першим індикатором у цій категорії є *кількість абонентів мобільного стільникового зв'язку на 100 осіб*, куди входять передплачені підписки, активні акаунти передплаченої оплати (тобто активні протягом останніх трьох місяців) і всі мобільні стільникові підписки, які пропонують голосовий зв'язок. Кількість абонентів мобільного зв'язку на 100 осіб становить 132,2 особи, що майже дорівнює середньосвітовому значенню (близько 140 абонентів). Станом на 1 січня 2019 р. кількість абонентів мобільного зв'язку в Україні дорівнювала 53,934 млн. осіб, що на 3,2% (на 1,781 млн.) менше, ніж рік тому. З 13 грудня в Україні було започатковано новий порядок реєстрації мобільних абонентів замість того, який діяв ще з 2011 р., що обумовлено необхідністю спрощення реєстрації у операторів тих абонентів, які ще досі не зареєстровані, оскільки їх велика чисельність створює ґрунт для використання сім-карт для здійснення неправомірних дій, у тому числі шахрайства, пов'язаного з використанням абонентських номерів.

Другим індикатором є *частка покриття мобільної мережі* (LTE — Long Term Evolution), що розраховується як частина населення, яка охоплена мережею та проживає в зоні покриття мобільних стільникових мереж. Цей показник в Україні становить 1,4%, що є одним з найнижчих серед досліджуваної вибірки (98-ме місце в рейтингу). Таке низьке значення пов'язано з проблемами при доступі до мобільного Інтернету в сільській місцевості, на автомобільних та залізничних шляхах у діапазоні 900 МГц та з впровадженням технології 3G і 4G у цьому діапазоні. За результатами оцінок сектору IT&Telecom Офісу ефективного регулювання, 65% українців не мають доступу до 4G, тобто 16 млн. жителів країни відрізані від мобільного зв'язку четвертого покоління. Для порівняння: у ЄС зв'язок 4G мають 90% населення, у Чехії цей показник становить 98,8%, у Швеції — 100% [21].

Наступним індикатором є *кількість користувачів Інтернету*, що розраховується як процент осіб, які мали доступ до Інтернету з будь-якого місця незалежно від використовуваного пристрою та мережі.

Аналіз умов доступу до глобальної мережі Інтернет висвітлює «вузькі місця», що ускладнюють процеси адаптації до цифрових викликів. Дійсно, за останні роки кількість користувачів Інтернету в Україні щороку зростає і

Таблиця 4. Доступ населення України до Інтернету у 2017 і 2018 рр.

Показники	2017 р.		2018 р.	
	осіб	%	осіб	%
Чисельність населення	38 697,9	100	38 549,7	100
Чисельність користувачів Інтернету за останні 12 місяців	22 789	58,89	24 114,1	62,55
Чисельність користувачів Інтернету в містах	17 330,7	44,78	17 889,6	46,41
Чисельність користувачів Інтернету в сільській місцевості	5 458,3	14,10	6 224,5	16,15

Джерело: складено автором за: Доступ домогосподарств України до Інтернету у 2018 році за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України : стат. зб. ; [відповідальний за випуск І.І. Осипова] [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_Internet_2018.pdf

на кінець 2018 р. сягнула 62,6% населення, що хоч і є нижчим за середньозважене значення по Європі (87,7%), але є вищим від середнього значення у світі (58,8%). Водночас в Україні спостерігається сильна розбіжність за кількістю користувачів Інтернету в міських та сільських поселеннях (74,9% — у великих містах, 63,2% — у малих містах і 47,8% — у сільській місцевості). За останні роки диспропорції проникнення Інтернету в населених пунктах різної величини помітно згладилися. На даний момент у поширенні Інтернету значно відстає сільська місцевість, мешканці якої частіше посилаються на обмеження в технічних можливостях підключення малонаселених пунктів. Варто також зауважити, що розвиток Інтернету породжує ще один вид соціальної диференціації (а можливо, й інформаційної дискримінації) в Україні: сільське населення, особи з низьким рівнем доходу і старші вікові групи користуються Інтернетом значно менше, ніж інші⁶.

Четвертим індикатором рейтингу є *готовність до залучення прямих іноземних інвестицій та передання технологій на основі дослідження експертної думки «Наскільки ПІІ приносять нові технології у вашу країну?»*, де одиниця виміру оцінки коливається від 1 до 7 (1 — зовсім не приносять, 7 — значною мірою). Експерти оцінили можливість залучення ПІІ в економіку України на рівні 3,5, тобто, незважаючи на існуючі привабливі фактори — великий місткий внутрішній ринок; вигідне географічне положення на перетині основних транспортних шляхів між Європою та Азією; порівняно дешева та водночас кваліфікована робоча сила; розвинутий науковий потенціал; наявність інфраструктури, — іноземні інвестори з обережністю ставляться до можливості залучення коштів в інвестиційні проекти на території України. До того ж, процес іноземного інвестування в Україні має певні особливості. Станом на кінець 2018 р. ПІІ в економіку України надійшли майже із 130 країн світу, основна частина надходжень уже протягом багатьох років припадає на невелику кількість країн, що свідчить про незначну

⁶ Динаміка користування інтернет в Україні / Прес-реліз за результатами опитування громадської думки, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=3>

географічну диверсифікацію. Нинішня географічна структура іноземних інвесторів в Україні не є оптимальною і не відповідає структурі інвесторів, що розміщують свої капітали у переважній більшості розвинутих країн⁷. Для української економіки важливі інвестиції саме з країн, які є технологічними лідерами та спеціалізуються на виробництві товарів з високою часткою доданої вартості, а саме із «старих» країн — членів Європейського Союзу (Франції, Італії, Німеччини), а також із США та Японії.

Однією з найважливіших є проблема захисту прав власності, оскільки саме невпевненість інвестора стосовно можливостей збереження свого майна суттєво гальмує наміри щодо вкладення капіталу. На низький рівень економічної активності також впливають військові дії на Сході країни й пов'язані із цим постійні ризики загострення ситуації, зміни державної політики щодо інвестицій, слабкість захисної системи права власності, недосконалість судової системи, зміни валютного курсу та нестабільна фінансова система.

Далі в рейтингу проводиться дослідження особливостей впровадження технологій на рівні компаній, а саме питання «Якою мірою підприємства впроваджували новітні технології у вашій країні?», де відповіді оцінювалися за шкалою 1 — не впроваджувалися, 7 — впроваджувалися значною мірою. Для нашої країни ця оцінка становила 4,3 із 7 можливих, що говорить про недостатній рівень впровадження технологій в українських компаніях.

Також на зведену оцінку готовності української промисловості до технологічних викликів вплинуло оцінювання вагомості дії інформаційно-комп'ютерних технологій на формування нових бізнес-моделей, яку експерти оцінили у 4 бали із 7 можливих. Це говорить про недостатнє розуміння важливості впливу технологій на промисловий розвиток та необхідність удосконалення організаційної культури більшості вітчизняних виробників до нових організаційно-технологічних викликів, пов'язаних з поширенням цих технологій.

Індикатор оцінки кібербезпеки, який був включений до глобального індекса, вимірює її рівень за п'ятьма основними характеристиками: наявність та ефективність юридичних установ і структур, що займаються кібербезпекою і кіберзлочинністю; наявність технічних регламентів; наявність установ з координації політики та стратегій розвитку кібербезпеки на національному рівні; наявність програм наукових досліджень і розробок, освіти і професійної підготовки; сертифікованих фахівців та установ державного сектору, що сприяють зміцненню потенціалу; наявність партнерських відносин, механізмів співпраці та мереж обміну інформацією. Рівень кібербезпеки в Україні становить лише 50% від можливого значення, що пояснюється початковим етапом формування такої структури. Національна система кібербезпеки обмежується переважно участю в ній силових органів (Нацполіції, СБУ, Держспецзв'язок тощо). Приватний бізнес та громадськість до вирішення важливих питань майже не залучаються. До того ж, через специфіку багатьох галузей (охорони здоров'я, енергетики, телекомунікацій тощо) існує гостра потреба в окремих галузевих стандартах з кіберзахисту.

⁷ Хто і як інвестує в Україну / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/statti/khto-i-iak-investuie-v-ukrainu>

Друга категорія оцінок характеризує спроможність впроваджувати інновації в країні та містить 10 індикаторів, пов'язаних з інноваційним потенціалом країни. Першими у цій категорії за допомогою опитування експертів щодо географічної концентрації фірм, постачальників, виробників відповідної продукції та послуг і спеціалізованих установ у конкретній галузі оцінюються можливості розвитку кластерів. Відповіді ранжируються за шкалою від 1 — кластерна форма відсутня до 7 — значно поширена в багатьох сферах. Для нашої країни даний критерій оцінюється в 3,1 із 7 можливих, що говорить про недостатній рівень розвитку кластерів в Україні, хоча ця концепція і викликає жвавий інтерес з боку бізнесу і державних органів ще з 1998 р. Проте на сьогодні лише декільком кластерам вдалося стати успішними. Характерною особливістю України є галузева спеціалізація кластерів: аерокосмічна сфера (Дніпровський космічний кластер), агросфера (Український кластер виробників равликів, Кластер органічних виробників Рівненщини (ГС «Органічна Україна»); ІТ (ІТ-кластер у Львові), деревообробна галузь (Кластер деревообробки та меблевого виробництва) і туристичні послуги (агротуристичний кластер «ГорбоГори») та інші приклади. Водночас, урахувуючи наявні умови агломерування в Україні, впровадження кластерної політики могло б заохотити зростання кластерів, розвиваючи локальні економічні переваги [22, с. 42]. Для цього першочерговим має стати створення рівних умов господарювання та впровадження дієвих стимулів для всіх учасників ринку.

Наступним блоком є оцінка інвестицій компаній у технології Індустрії 4.0, яка проводиться шляхом опитування думки керівників: «Чи інвестують вони в нові технології (наприклад, в Інтернет речей, розширену аналітику і штучний інтелект, доповнену віртуальну реальність, передову робототехніку, 3D-друк)?» Відповідь оцінюється за шкалою від 1 — зовсім ні, до 7 — інвестую значною мірою. За показником «інтенсивність впровадження новітніх технологій» Україна отримала 3,5 бала із 7 можливих. Зокрема, на українському ринку 3D-технологій попит тільки формується. Технологія 3D-принтингу в Україні обмежена технічними можливостями устаткування (робочим розміром принтера і швидкістю друку). Потрібно підвищити тривимірну точність готових виробів, повторюваності на рівні заданої якості деталі на виході (сьогодні кожний бізнес-процес друкування завершується різними результатами), обмежений перелік матеріалів вимагає наукових досліджень щодо можливості розширення доступних матеріалів для друку. Для отримання гарантованої якості виробу необхідно забезпечити робоздатність, надійність і єдність обладнання, процесів і продукту.

У частині промислової роботизації можемо зазначити, що в Україні вже розпочалися процеси впровадження промислової робототехніки, які активно застосовуються на підприємствах металургійного комплексу, у харчовій промисловості й АПК. Прикладом комплексної автоматизації у важкій промисловості можна вважати завод «Інтерпайп Сталь» — єдиний сучасний металургійний завод, де виробничими процесами управляє система MES (Manufacturing execution system), основними завданнями якої є синхронізація, координація, аналіз і оптимізація процесу випуску продукції на підприємстві. У 2019 р. на «Інтерпайп НТЗ» відкрито автоматизовану ділянку з виробництва залізничних коліс для експортних ринків. До складу лінії увійшли вер-

стати для чистової механічної обробки коліс з роботом-маніпулятором завантаження-вивантаження [23]. Звичайно, даних прикладів недостатньо, щоб говорити про високий рівень промислової роботизації в Україні.

Сьогодні українська промисловість працює у складних економічних умовах, спричинених системними проблемами галузі: значною зношеністю основного капіталу, недостатністю фінансових коштів для його оновлення, залежністю від імпортованої сировини. Зважаючи на значну зношеність основного капіталу переробної промисловості (65%), актуальним є стимулювання підприємств, які створювали передові технології (41 од. у 2014 р.) та використовували їх (954 од. у 2014 р). Порівняно з 2010 р. у 2017 р. кількість підприємств, що займались інноваційною діяльністю в промисловості, скоротилася до 16,2%. До найбільш інноваційно активних виробництв переробної промисловості, станом на 2017 р., відносяться: виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів (53,8% до загальної кількості промислових підприємств), виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції (34%), виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів (30,2%), виробництво електричного устаткування (25,2%), виробництво хімічних речовин і хімічної продукції (25%), виробництво машин та устаткування, не віднесених до інших груп (22,6%), металургійне виробництво (18,9%). Однак в обсязі реалізованої продукції переробної промисловості тільки 1,2% є інноваційною, а частка витрат на інноваційну діяльність машинобудівних виробництв до обсягів реалізованої продукції незначною — 1,9% [24, с. 72].

Отже, стан розвитку української промисловості як основного драйвера економічного зростання, хоч і залежить від сукупної дії негативних чинників і має складні проблеми, але в умовах нових технологічних викликів Індустрії 4.0 може реалізувати свій потенціал. Також слід звернути увагу на те, що можливість адаптації до технологічних викликів для промисловості проявляється комплексно у взаємодії суспільних складових та втілюється на рівні держави як ключового агента змін у країні, активності громадськості та безпосередньої діяльності виробників.

Поряд з цими потенціальними перевагами, впровадження новітніх технологій Індустрії 4.0 порушує гострі проблеми законодавства і регулювання. Лише та компанія, яка забезпечить власний стандарт якості виробленої продукції, отримує максимальні вигоди від впровадження технологій. Особливо це актуально у сфері адитивного виробництва, де для забезпечення суворих стандартів продуктивності й безпеки потенціальною перешкодою є галузева сертифікація надрукованих виробів. Доцільно зробити якісний перехід від використання новітніх технологій для виготовлення прототипів до її застосування у виробництві деталей кінцевої продукції, які повинні суворо відповідати надійним галузевим стандартам.

Основні виробничі бар'єри впровадження технологій 4.0 в Україні пов'язані з розробкою повнофункціональної, потужної, надійної, зручної та безпечної інтегрованої системи для забезпечення контролю за технічними параметрами. Особливістю практичного використання досягнень Індустрії 4.0 у промисловому виробництві є підключеність розподілених об'єктів до мережі, що наразі є стандартом сучасної системи промислових АСУ. Водночас наявність

істотних відмінностей у вимогах до безпеки, швидкості, надійності, безперебійності, захисті в різних галузях виробництва спричиняє серйозні проблеми при переході на новий технологічний рівень управління підприємством. Як зазначає О. Михайлов, Директор з розвитку АППАУ, «...не треба винаходити велосипед, а треба співпрацювати з колегами, які вже давно орють ниву модернізації промисловості, з системними інтеграторами, виробниками компонентів автоматизації. Адже нові технології треба буде поєднати з АСУТП, SCADA, MES, Historian-системами, які вже діють на наших підприємствах» [25].

Удосконалення відносин у сфері права володіння інтелектуальною власністю на конструкторську документацію і дизайн проєктованих деталей з боку традиційних виробників може значно спростити дифузію нововведень.

Наступним є визначення можливостей капіталізації наукових розробок в Україні, що може стати ключовим фактором інноваційності вітчизняних виробників, а стимулювання науково-технічної та інноваційної діяльності всередині країни здатно знизити технологічну залежність від інших держав. Для цього важливим є значне збільшення обсягів витрат на науку і освіту до параметрів, що відповідають потребам сучасної високотехнологічної економіки. До того ж, зменшення розриву між науковими розробками та їх впровадженням у виробництво шляхом формування інноваційних екосистем у різних галузях економіки сприятиме забезпеченню взаємодії та співробітництва у питаннях інноваційного розвитку між владою, освітою і наукою, а також популяризації наукової діяльності серед молодих фахівців і студентів.

Наступним вагомим важелем, що сприяє адаптації до технологій Індустрії 4.0, є формування стратегічного партнерства, яке полягає в тому, як виробники використовують інформаційні технології для поліпшення якості товарів і послуг, впровадження нових послуг, підвищення конкурентоспроможності, посилення соціальної відповідальності. Цей фактор також підсилює значення інтелектуального потенціалу працівників, вимагає реформування кадрового забезпечення як на рівні підприємств, так і на регіональному та державному рівнях управління. Допомогти в цьому може комплексне впровадження системи інтерактивної системи навчання шляхом колаборації державних інститутів, наукових і освітніх установ та виробників.

Враховуючи те, що критично важлива роль у сприянні адаптації виробників до новітніх технологічних трендів належить державі, можна запропонувати такі заходи для інноваційних трансформацій промисловості України відповідно до викликів Індустрії 4.0:

- створення ефективного інвестиційного середовища за допомогою механізмів державного гарантування іноземних інвестицій, розвитку партнерства приватних інвесторів, науки і держави у процесі розвитку інфраструктури: зон розвитку технологій; індустриальних парків; спеціальних зон переробки, кластерів;
- створення конкурентних умов для всіх учасників ринку, у тому числі рівних умов доступу до ринку сировини, трансферу технологій;
- формування державної інноваційної інфраструктури: мережі центрів поширення нововведень і консультаційних центрів, що надають ділові послуги інноваторам;
- створення інноваційних екосистем і розвиток інноваційної інфраструктури (бізнес-інкубаторів, інноваційних кластерів, індустриальних пар-

ків, технополісів), які є дієвими інструментами капіталізації наукових розробок та комерціалізації інновацій.

Узагальнюючи досвід економічно розвинутих країн, можна побачити що всі вони вкладають значні кошти у створення інноваційних екосистем, які об'єднують людей, ресурси, політику і організації для перетворення нових ідей з використанням передових технологій у комерційні продукти і послуги. Включення до цих екосистем дає компаніям можливість отримувати інноваційну квазіренту як додану вартість, що з'являється при використанні більш досконалого виду виробничого фактора, не пов'язаного з природою. Ця тенденція дозволяє підприємцям скористатися перевагами ефектів агломерації, концентрацією ресурсів в одному місці, наявністю інфраструктури і сприятливих умов для інноваційних стартапів.

Формування інноваційної екосистеми здатне органічно інтегрувати всіх учасників інноваційного процесу: спеціалізовані органи державного управління, що здійснюють державну підтримку інноваційного розвитку; наукові установи, де формується інноваційна ідея; бізнес-інкубатори, здатні впроваджувати технологічні стартапи; підприємства малого і середнього бізнесу, великі високотехнологічні корпорації та сервісні підприємства.

ВИСНОВКИ

Проведені дослідження показали, що, незважаючи на складні умови, в яких опинилася вітчизняна промисловість, у країні є всі можливості для успішної адаптації до викликів Індустрії 4.0, яка забезпечить не тільки високий рівень задоволення потреб внутрішнього ринку, а й — у разі формування дієвої системи стратегічного партнерства держави, науки й бізнесу — зможе стати базою для зародження нових технологій наступних поколінь. Для покращення позицій України в глобальних рейтингах інноваційності необхідно зосередити увагу на створенні ефективної системи державного стимулювання цифрового розвитку вітчизняної промисловості, яка б включала підтримку наукової та інноваційної сфери, створення сприятливих умов для вітчизняних виробників та зміцнення стратегічного партнерства в суспільстві. Це підтверджує досвід найближчих до України емерджентних країн (за даними *Emerging Markets Economic Outlook 2019*) — Польщі, Туреччини, Чехії⁸. Так, за даними Інвестиційного агентства Туреччини, у країні вже працюють 63 спеціальні інвестиційні зони, зокрема «Зони розвитку технологій» (TDZ)⁹ — технопарки як структури, створені для підтримки науково-дослідної діяльності та залучення інвестицій у галузі високих технологій. Держава запровадила такі стимули для роботи в цій зоні:

1) прибуток, отриманий від розробки програмного забезпечення, НДДКР і проєктувальної діяльності, звільняється від податку на прибуток підприємств до 31 грудня 2023 р.;

⁸ Economic Forecasts from the World's Leading Economists [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.focus-economics.com/blog-tags/emerging-markets>

⁹ Special investment zones in Turkey / The Investment Office of the Presidency of the Republic of Turkey [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.invest.gov.tr/en/investmentguide/pages/investment-zones.aspx>

2) продажі прикладного програмного забезпечення, що випускається виключно у TDZ, звільнені від сплати ПДВ до 31 грудня 2023 р. Це стосується програмного забезпечення для управління системами управління даними, включаючи бізнес-додатки, різні бізнес-домени, Інтернет, мобільні телефони та військові системи управління;

3) оплата праці для НДДКР, персоналу проектування та допоміжного персоналу звільнена від усіх податків до 31 грудня 2023 р. Однак кількість обслуговуючого персоналу, який підпадає під таке звільнення, не може перевищувати 10% від загальної кількості тих, хто займається НДДКР;

4) інвестиції у виробництво технологічної продукції, розробленої на основі результатів науково-дослідних проектів, що проводяться в зоні розвитку технологій, можуть бути здійснені, якщо компанія оператора обґрунтовує доцільність та ефективність таких проектів і отримує дозвіл Міністерства промисловості та технологій;

5) звільнення 50% сплати податку на соціальне страхування до 31 грудня 2023 р.;

б) звільнення від сплати мита на імпорту продукцію та сплати гербових зборів для дозвільних документів у межах науково-дослідних і дослідницьких робіт, розробок програмного забезпечення.

В інших країнах найчастіше перевага надається податковим стимулам (зниження ставки податку на прибуток). Так, у національному законодавстві Польщі та Чехії передбачено можливість відрахування витрат, пов'язаних з дослідженнями, розробкою і впровадженням інноваційних технологій, з податку на прибуток¹⁰.

Досвід політик емерджентних економік показує, що уряди успішно застосовували цілий ряд можливих інструментів стимулювання впровадження інноваційних технологій Індустрії 4.0: вирахування інвестицій в технологічні розробки з бази оподаткування компаній, пільгові ставки податків і «податкові канікули», кредити і гранти, прискорена амортизація основних засобів, звільнення від зборів на інфраструктуру і від земельної ренти, страхування інноваційного експорту, державні закупівлі інновацій.

Першочерговим повинно стати визнання необхідності інноваційного оновлення промисловості України в умовах Індустрії 4.0 як пріоритету національного розвитку. Це вимагає проведення таких заходів:

- створення центрального органу, що опікуватиметься питаннями розвитку Індустрії 4.0 в промисловості;
- ухвалення Закону України «Про промислову політику»;
- ухвалення Стратегії промислового розвитку та її консолідація з Експортною стратегією, Цифровою аджендою тощо;
- удосконалення державного стимулювання інноваційного розвитку для приватного бізнесу.

Перспективними механізмами адаптації промислових виробників до нових умов організації виробництва і виходу на світові ринки в рамках по-

¹⁰ Польское Агентство информации и иностранных инвестиций [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.paih.gov.pl/index/?id=8051a3c40561002834e59d566b7430cf>; Business and Investment Development Agency [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.czechinvest.org/en/Reasons-to-invest/Strong-Focus-on-R-D>

ширення Індустрії 4.0 є: розробка і впровадження програм модернізації економіки та промисловості, переходу на принципи циркулярної економіки (економіки замкнутого циклу); створення умов для підготовки кадрів відповідної кваліфікації; сприяння розвитку інноваційної інфраструктури (зокрема, індустріальних парків), яка дозволила б прискорити рух інноваційних розробок у виробництво і ринок, збільшивши таким чином пропозицію вітчизняних товарів на світових ринках. Тому в подальших наукових дослідженнях доцільно акцентувати увагу на поєднанні інструментів усіх рівнів управління, а саме держави, бізнесу і суспільства, для підвищення ступеня готовності промисловості України до нагальних глобальних і національних викликів — цифровізації, роботизації, розвитку циркулярної економіки та подолання технологічних розривів за продуктивністю виробництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Schwab K. Fourth Industrial Revolution / The World Economic Forum [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>
2. Sanyal P. The impacts of industrial revolution to modern state system [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.researchgate.net/publication/331260774_The_impacts_of_industrial_revolution_to_modern_state_system/citation/download
3. Bernal J.D. Science in History. — Cambridge, Mass : M.I.T Press, 1971. — 442 p.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : моногр. — М. : Издательский дом ГУ-ВШЭ, 2000. — 608 с.
5. Родрик Д. Парадокс глобализации. Демократия и будущее мировой экономики ; [пер. с англ. Н. Эндельмана] ; [под науч. ред. А. Смирнова]. — М. : Издательство Института Гайдара, 2014. — 576 с.
6. Марш П. Новая промышленная революция. Потребители, глобализация и конец массового производства ; [пер. с англ. А. Шеломицкой]. — М. : Институт Гайдара, 2015. — 420 с.
7. Райнерт Е.С. Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни лишаються бідними ; [пер. з англ. П. Терещука]. — К. : Темпора, 2015. — 444 с.
8. Шваб К. Четвертая промышленная революция. — М. : Эксмо, 2018. — 208 с.
9. Амоша О.І., Вишневський В.П., Ляшенко В.І., Харазішвілі Ю.М. та ін. Індустрія 4.0: напрямки залучення інвестицій з урахуванням інтересів вітчизняних виробників // Економічний вісник Донбасу. — 2019. — № 3 (57). — С. 189—216.
10. Інноваційна Україна 2020 : нац. доповідь ; [за заг. ред. В.М. Гейця та ін.] / НАН України. — К., 2015. — 336 с.
11. Гриценко А.А. Цифровий розвиток: структура, капіталізація та соціалізація // Економічна теорія. — 2018. — № 4. — С. 5—20.
12. Вишневський В.П., Князев С.І. Як підвищити готовність промисловості України до смарттрансформацій // Наука та інновації. — 2018. — Т. 14. — № 4. — С. 55—69.
13. Вишневський В.П., Гаркушенко О.М., Князев С.І., Липницький Д.В. та ін. Цифровізація економіки України: трансформаційний потенціал : моногр. ; [за ред. В.П. Вишневського, С.І. Князева] / НАН України; Інститут економіки промисловості. — К. : Академперіодика, 2020. — 188 с.
14. Дейнеко Л.В. Економічні проблеми розвитку харчової промисловості України : автореф. дис. ... д. е. н. ; спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка». — К., 2007. — 20 с.
15. Кіндзерський Ю.В. Деіндустріалізація та її детермінанти у світі та в Україні // Економіка України. — 2017. — № 11. — С. 48—72.
16. Кіндзерський Ю. Деструктиви промислової політики в Україні та можливості їх подолання // Економіка України. — 2012. — № 12. — С. 4—16.

17. Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків : моногр. / НАН України; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». — К., 2017. — 308 с.
18. Ляшенко В.І., Вишневецький О.С. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку : моногр. / НАН України; Ін-т економіки пром-сті. — К., 2018. — 252 с.
19. Ожеван М.А., Дубов Д.В. Homo ex machina. Філософські, культурологічні та політичні передумови формування конвергентного суспільства : моногр. — К. : НІСД, 2017. — 252 с.
20. Сичевський М.П. Харчова промисловість як основа продовольчої безпеки та розвитку держави. — К. : Аграрна наука, 2019. — 388 с.
21. Некрасов В. 4G в селах і на автодорогах: коли чекати і хто запустить // Економічна правда [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/06/20/648911/>
22. Розвиток промисловості для забезпечення зростання та оновлення української економіки : наук.-аналіт. доповідь ; [за ред. Л.В. Дейнеко] / НАН України; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». — К., 2018. — 158 с.
23. Рябова С.І. Колектив 4.0: як техніка замінює людей на робочих місцях і чому це може бути вигідно бізнесу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://mind.ua/publications/20200168-kolektiv-4-0-yak-tehnika-zaminyae-lyudej-na-robochih-miscyah>
24. Промислова політика як ключовий інструмент стратегії розвитку : наук.-аналіт. доповідь ; [за ред. Л.В. Дейнеко] / НАН України; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». — К., 2019. — 143 с.
25. Михайлов О. INDUSTRY 4.0 — як уникнути плутанини та об'єднатись [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://appau.org.ua/publications/industry-4-0-yak-unyknuty-putyanyny-ta-ob-yednatys/>.

Стаття надійшла 05.03.2020

REFERENCES

1. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. The World Economic Forum, available at: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>
2. Sanyaolu P. The impacts of industrial revolution to modern state system, available at: https://www.researchgate.net/publication/331260774_The_impacts_of_industrial_revolution_to_modern_state_system/citation/download
3. Bernal J.D. Science in History. Cambridge, Mass., M.I.T Press, 1971.
4. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Moscow, Publishing House of HSE, 2000 [in Russian].
5. Rodrik D. The Globalization Paradox. Moscow, Publishing House of Gaidar Institute, 2014 [in Russian].
6. Marsh P. The New Industrial Revolution: Consumers, Globalization and the End of Mass Production. Moscow, Publishing House of Gaidar Institute, 2015 [in Russian].
7. Reinert E.S. How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor. Kyiv, Tempora, 2015 [in Ukrainian].
8. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. Moscow, Eksmo, 2018 [in Russian].
9. Amosha A., Vishnevsky V., Lyashenko V., Kharazishvili Yu. Industry 4.0: the directions for attracting investment from the perspective of the interests of domestic producers. *Economic Herald of the Donbas*, No. 3 (57), 2019, pp. 189—216 [in Ukrainian].
10. Innovative Ukraine 2020. V.M. Heyets et al (Eds.). NAS of Ukraine, Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
11. Hrytsenko A. Digital development: structure, capitalization and socialization. *Economic Theory*, No. 4, 2018, pp. 5—20 [in Ukrainian].
12. Vishnevsky V., Kniaziev S. How to Increase the Readiness of Ukraine's Industry to Smart Transformations. *Science and Innovation*, Vol. 14, No. 4, 2018, pp. 55—69 [in Ukrainian].
13. Vishnevsky V., Harkushenko O., Kniaziev S., Lypnytskyi D. et al. Digitalization of Ukrainian Economy: Transformational Potential. V. Vishnevsky, S. Kniaziev (Eds.). NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economics. Kyiv, Akademperiodyka, 2020 [in Ukrainian].

14. Deineko L. Economic problem of food industry development in Ukraine and regions. Thesis for the degree of Doctor of Economic Sciences application, specialty code 08.10.01. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
15. Kindzers'kyi Yu. Deindustrialization and its determinants in the world and in Ukraine. *Economy of Ukraine*, No. 11, 2017, pp. 48—72 [in Ukrainian].
16. Kindzers'kyi Yu. Destructive industrial policy in Ukraine and opportunities to overcome them. *Economy of Ukraine*, No. 12, 2012, pp. 4—16 [in Ukrainian].
17. Korablin S. Macroeconomic Dynamics of Ukraine: The Trap of Commodity Markets. NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
18. Liashenko V., Vyshnevskiy O. Digital Modernization of Ukraine's Economy as an Opportunity for Breakthrough Development. NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economics. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
19. Ozhevan M., Dubov D. Homo ex machina. Philosophical, Culturological and Political Preconditions for the Formation of a Convergent Society. Kyiv, National Institute for Strategic Studies, 2017 [in Ukrainian].
20. Sychevskiy M. Food Industry as a Basis for Food Security and State Development. Kyiv, Agrosience, 2019 [in Ukrainian].
21. Nekrasov V. 4G in Villages and on Highways: When to Expect and Who Will Launch. *Economic Truth*, available at: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/06/20/648911/> [in Ukrainian].
22. Development of Industry to Ensure the Growth and Renewal of the Ukrainian Economy. L. Deineko (Ed.). NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
23. Ryabova S. Collective 4.0: How Technology Replaces People in the Workplace And Why This Can Be Profitable for Business, available at: <https://mind.ua/publications/20200168-kolektiv-4-0-yak-tehnika-zaminyae-lyudej-na-robochih-miscyah> [in Ukrainian].
24. Industrial Policy as a Key Tool of Development Strategy. L. Deineko (Ed.). NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
25. Mykhailov O. INDUSTRY 4.0 — How to Avoid Confusion and Unite, available at: <https://appau.org.ua/publications/industry-4-0-yak-unyknuty-plutanyny-ta-ob-yednatys/> [in Ukrainian].

Received on March 5, 2020

Oksana Kushnirenko, PhD (Econ.), Associate Professor,
Senior Researcher of the Department of Industrial Policy,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine,
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

THE INDUSTRY OF UKRAINE FACING THE CHALLENGES OF INDUSTRY 4.0: EVALUATION OF LIMITATIONS AND POLICY TASKS

Based on the study of key indicators characterizing the domestic capabilities of Ukrainian industry (dynamics of research and innovation, high-tech exports, components of the Global Competitiveness Index and the Global Innovation Index), opportunities and threats to its innovative transformations within Industry 4.0 are identified. This allows substantiating a set of stimulating measures for innovative renewal of Ukrainian industry at the level of the state, business and society.

The degree of readiness of the Ukrainian industry for technological challenges of Industry 4.0 is revealed and effective measures of stimulation of innovative transformations in the existing conditions are developed. The following measures will contribute to this: assessment of the internal capabilities of Ukrainian industry for the development of technology in Industry 4.0; development of proposals for improving the mechanisms of innovative renewal of Ukrainian industry, taking into account global external and internal challenges.

General scientific methods are used (abstract-logical, induction and deduction, system approach; analysis and synthesis), as well as special research methods: statistical comparisons, grouping, sampling (to identify key levers of effective transformation of production systems under the influence of digital technologies).

Studies have shown that in the context of global challenges, in particular the fight against the coronavirus pandemic, for Ukraine, as well as for the whole world, it is important to ensure the maximum health of citizens while preventing economic catastrophe. An important role can be played by Ukrainian industry, which, although in difficult conditions, has sufficient potential. For its implementation it is important to do the following: create an effective system of state support, which would increase the spending on science and education; popularize scientific activity; increase the social responsibility of producers; strengthen the capacity of cybersecurity institutions; create conditions for personnel training with digital skills; form innovative ecosystems in various sectors of the economy

Keywords: *Industry 4.0; industry; digitization; innovative transformations.*

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.072>
УДК 339.72:336.711

Є.О. БУБЛИК, канд. екон. наук, с. н. с.,
с. н. с. відділу грошово-кредитних відносин,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна,
e-mail: bubl13@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6080-9341>

ЗМІНА МОНЕТАРНИХ ПОЛІТИК ЦЕНТРОБАНКІВ ПРОВІДНИХ КРАЇН ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ КРАЇН З РИНКАМИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ¹

Досліджено особливості трансмісії чинників фінансової нестабільності для економік, що розвиваються, під впливом проявів згортання нетрадиційної монетарної політики в країнах економічного ядра. Виявлено ознаки посилення волатильності значних обсягів потоків капіталу та загрози їх відпливу з ринків економік, що розвиваються. Узагальнено перспективні напрями посилення інституційної спроможності монетарних регуляторів країн з ринками, що розвиваються, через розвиток політик макропруденційного та валютного регулювання, а також комунікаційної політики.

Ключові слова: фінансовий сектор; міжнародні потоки капіталу; макропруденційна політика; прями та портфельні інвестиції; комунікаційна політика.

Економічна лібералізація, якою відзначилися два десятиліття напередодні глобальної фінансової кризи (ГФК) 2008 р., крім лібералізації торгівлі та безперешкодного руху капіталу заклала основи ще одного процесу, значення якого проявилось дещо пізніше. У цей період на розвиток фінансових секторів низки економік чинили істотний вплив глобалізаційний і ще більшою мірою регіонально-інтеграційний тренди останніх десятиліть, що спонукали до фінансової відкритості. Під впливом цих трендів у багатьох країнах, зокрема в Східноєвропейському регіоні, сформувалася тенденція до посилення ролі банківського ринку із зростанням обсягів припливу іноземного

¹ Статтю підготовлено в рамках планової НДР відділу грошово-кредитних відносин ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» «Індустрія фінансових послуг в умовах «нової реальності»» (№ держреєстрації 0118U003065).

Ц и т у в а н н я: Бублик Є.О. Зміна монетарних політик центробанків провідних країн та їх наслідки для країн з ринками, що розвиваються. *Економіка України*. 2020. № 5. С. 72—84. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.072>

капіталу. Цей процес зумовив особливості та ефективність національних монетарних політик і помітним чином проявився під час реалізації та згортання «нетрадиційних» монетарних політик.

Визначення особливостей становлення і прояву залежності національних монетарних політик від монетарних політик провідних країн світу під впливом згортання «нетрадиційної» монетарної політики привертає дедалі більше уваги дослідників. Можна виокремити праці Дж. Азейнмана [1], М. Фретчера [2], С. Бхатарі [3], в яких дослідники аналізують вплив зміни політик у країнах економічного ядра на малі відкриті економіки, а також доробки Г. Габріша [4], Г. Рей [5], М. Дабровські [6], С. Каркуру [7] та інших, у яких автори характеризують монетарну незалежність економік, що розвиваються. Помітний внесок у дослідження питань впливу монетарних політик провідних країн на малі відкриті економіки зробили і вітчизняні науковці: М. Зверяков [8], С. Кораблін [9], В. Козюк [10] та інші. Водночас питання визначення умов і заходів посилення інституційної спроможності монетарних регуляторів для забезпечення сталого розвитку потребує більшої уваги.

Отже, **мета статті** — узагальнити чинники та можливі прояви фінансової нестабільності для регуляторів економік, що розвиваються, внаслідок зміни монетарної політики в країнах економічного ядра.

Зростаючі обсяги та волатильність руху міжнародних потоків капіталів (МПК) істотно поглибили вплив монетарних політик розвинутих країн як головних трансмітерів капіталу на монетарне регулювання в малих відкритих економіках. Такий зв'язок є одним з характерних проявів взаємовідносин між країнами економічного ядра і країнами залежного капіталізму [8, с. 10—11], зумовленим, зокрема, підвищенням рівня їх фінансової відкритості. Внаслідок зростання обсягів транскордонних МПК напередодні ГФК і проведення політики фінансової лібералізації національні монетарні політики країн, що розвиваються, почали втрачати ефективність через звуження оперативного поля [5]. Додатковий вплив на малі відкриті економіки ЦСЄ мав екзогенний характер фінансування їх банківських ринків, що також суттєво знизило вплив монетарних інструментів їх національних регуляторів і зумовило послаблення монетарної незалежності.

Помітно обмежена інституційна спроможність малих відкритих економік ЦСЄ проявилася за перших ознак згортання «нетрадиційної» монетарної політики [11]. Головним провідником на даному етапі виступили США. З початку ХХІ ст. американська економіка пережила дві масштабні кризи, які продемонстрували глобальний характер фінансових явищ і процесів у країнах економічного ядра. Фондова криза 2000—2002 рр., пов'язана з «дот-комами», і ще значніше глобальна фінансова криза вплинули на макроекономічні показники як США, так і більшості країн світу, відкритих для потоків капіталу. При цьому, якщо під час першої кризи ФРС США застосовувала традиційні монетарні інструменти, то нові масштаби фінансових втрат і потрапляння в «пастку ліквідності» під час ГФК спонукали до використання і нових заходів монетарної політики. Останні й визначили глобальний характер наслідків як американської кризи, так, відповідно, і її монетарної політики. Перелік нових заходів, що дістав загальнопоширені назви «нова»,

«нетрадиційна» монетарна політика або «політика кількісного пом'якшення», включав низку інструментів. Зміст такої політики полягав у збільшенні пропозиції грошей з розрахунку, що гроші, які вливаються в банківську систему, витратяться на кредитування економіки, що позитивно вплине на виробництво і зменшить рівень безробіття. Основним механізмом став викуп казначейських та іпотечних облігацій з фінансових ринків.

Відповідно до зазначених підходів, керівництво ФРС США реалізувало програму кількісного пом'якшення загальним обсягом близько 4 трлн. дол., яка проводилася в три етапи: листопад 2008 р. — грудень 2009 р. (підтримка великих корпорацій та банків — 1,7 трлн. дол.); листопад 2010 р. — червень 2011 р. (підтримка ліквідності фінансових установ та ділової активності — 900 млрд. дол.); вересень 2012 р. — жовтень 2014 р. (підтримка бізнес-активності з метою скорочення безробіття — 40—70 млрд. дол. на місяць) [12, с. 78]. Як наслідок, за період проведення політики кількісного пом'якшення баланс активів ФРС США збільшився майже в 5 разів [12, с. 79]. Необхідність її продовження визначалась ознаками стабілізації фінансової системи. Після США до цієї політики, з огляду на її дієвість, приєдналися Велика Британія, ЄС та Японія.

У жовтні 2014 р. ФРС США завершила використання цих інструментів, припинивши викуп нових активів, проте ще три роки вона підтримувала новий баланс активів, рефінансуючи їх [9, с. 130]. Лише в середині 2017 р., на фоні впевненого економічного піднесення, почався процес скорочення балансу і паралельно підвищення процентних ставок. Крім того, на ринки країн, що розвиваються, почали чинити вплив очікування згортання «нетрадиційної» монетарної політики, які сформувалися протягом 2013 р. Основні канали впливу «нетрадиційної» монетарної політики, як у вигляді її реальних заходів, так і очікувань, проявилися на ринках країн, що розвиваються, через ціновий канал, обмінний курс і канал МПК [2].

Ціновий канал діє через зміну ціни на фінансові активи та сировинні товари. Розгортання політики кількісного пом'якшення підтримало активність на фондових і товарних ринках і вплинуло на відносно швидке відновлення зростання цін на них. Позитивний тренд зростання цін на сировинні товари відновився у 2009 р. і вже у 2011 р. досяг докризового рівня, а за винятком енергоносіїв, навіть перевищив його. Водночас в умовах очікування згортання політики кількісного пом'якшення з 2013 р. вони почали знижуватись і до кінця 2016 р. скоротилися до 90% від рівня 2009 р.² Подібну тенденцію продемонстрували і фондові ринки: з 2009 по 2013 р. зростання індексів на фондових ринках країн, що розвиваються, становило 70—80% [13]. Цьому посприяв приплив значних обсягів іноземного капіталу на ринки таких країн.

Далась взнаки і проциклічна складова: приплив іноземного капіталу через валютно-курсний канал почав тиснути на платіжний баланс, розширюючи можливості імпорту та обмежуючи прибутковість експорту. Протягом 2012—2013 рр., у період активізації МПК, номінальні курси національних валют країн, що розвиваються, зокрема Індонезії, Бразилії, ПАР, зміцнилися на 10—20% [14, с. 89]. Протилежну тенденцію сформувало очікування згор-

² External Sector Report. — Ch. 1 / IMF, July 2019 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.imf.org/Publications/>

тання нетрадиційної монетарної політики. Протягом 2013—2014 рр. номінальний курс цих же країн знизився на 12—18% [14, с. 90].

Вагомим виявився і безпосередній вплив через канал МПК. Пожорсткішання монетарної політики ФРС США спричинило підвищення дохідності американських активів і тим самим спонукало інвесторів виходити з активів менш надійних економік, ринків сировинних товарів та нерухомості, які в попередні роки виступали безпечними гаванями для капіталу, що рятувався від посткризової невизначеності. Починаючи з другого етапу кількісного пом'якшення, емітований капітал став локалізуватися на ринках країн, що розвиваються. Якщо у 2007 р., напередодні кризи, щорічний рівень припливу портфельних інвестицій в країни, що розвиваються, становив близько 98,3 млрд. дол., то у 2010 р. — вже 184,5 млрд., а у 2012 р. — 230 млрд. дол.³

Цікаво відзначити, що на початковому етапі «нетрадиційної» монетарної політики в країнах економічного ядра, яка супроводжувалася запровадженням нульових процентних ставок у США (0,25% з 16 січня 2009 р.), провідних країнах ЄС (1% з 10 травня 2009 р.), Японії (0,1% з 10 грудня 2008 р.), Великій Британії (0,5% з травня 2009 р.), більш високі процентні ставки в країнах, що розвиваються, зумовили лише тимчасове позбавлення припливу до них іноземного капіталу в період 2011—2013 рр. Водночас розмови про можливе підвищення ставок у 2014 р. започаткували протилежний тренд⁴, який посилювався з фактичним початком підвищення процентної ставки ФРС у 2016 р. Того року обсяги припливу іноземного капіталу в країни, що розвиваються, впали з 5—8% відносно світового ВВП, які мали місце протягом 2012—2014 рр., до 1—3% у 2016—2018 рр. [15, р. 9]. Зменшення обсягів припливу капіталу до країн з ринками, що розвиваються, є доволі помітним на тлі підвищення облікових ставок у країнах економічного ядра (рис. 1).

На рис. 1 графічно порівняно динаміку припливу ПІІ в країни, що розвиваються (ЄС та Центральна Азія, за винятком економік з високим рівнем доходу за методикою Світового банку), та усереднених процентних ставок ФРС, ЄЦБ, Банку Англії та Японії. Помітно, що рух ПІІ до країн, що розвиваються, в умовах «обвалу» процентних ставок у провідних економіках активізувався з лагом у два роки і змінив напрям щойно поширилися чутки про згортання кількісного пом'якшення. При цьому рух МПК на етапі згортання «нетрадиційної» монетарної політики стало прогнозувати набагато складніше, оскільки він серйозно відхилився від реальних економічних процесів і значною мірою перейшов у короткострокові волатильні потоки, які здебільшого залежать не від макроекономічних, а від поведінкових факторів і ринкових очікувань.

Ознакою дисбалансів на світових фінансових ринках слід вважати те, що вивільнення великого обсягу капіталу в процесі кількісного пом'якшення (понад 4,5 трлн. дол.) не спричинило його направлення в реальний сектор економіки через інвестиційні інструменти. Вільний капітал зосередився в основному на ринках фінансових активів та капіталу. Такий висновок під-

³ World Economic Outlook Database / IMF, October 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/02/weodata/index.aspx>

⁴ External Sector Report. — Ch. 1 / IMF, July 2019 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.imf.org/Publications/>

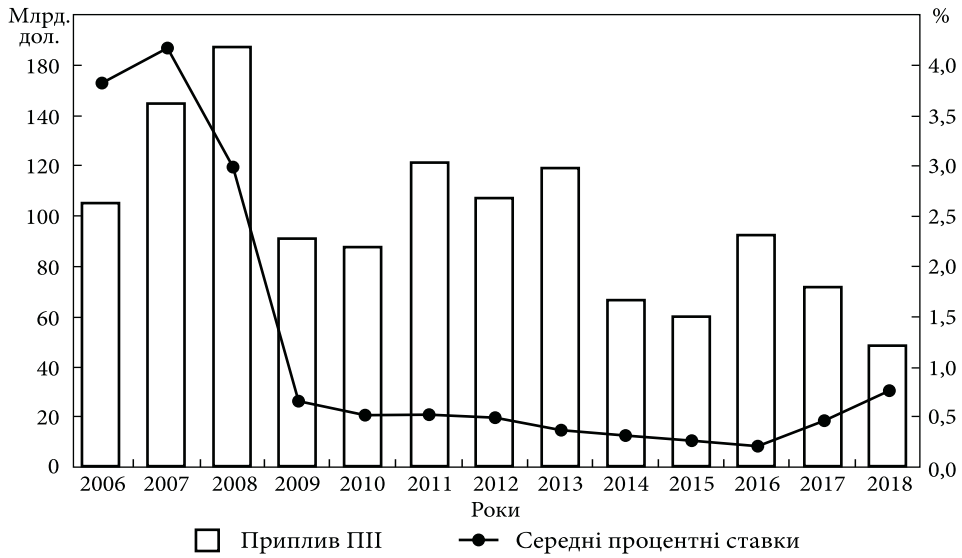

Рис. 1. Динаміка середніх процентних ставок США, Великої Британії, Єврозоні, Японії та приплив ПІІ в країни, що розвиваються, у 2006—2018 рр.

Джерело: тут і на рис. 2 складено автором за: WorldbankData [Електронний ресурс]. — Режим доступу : worldbank.org/

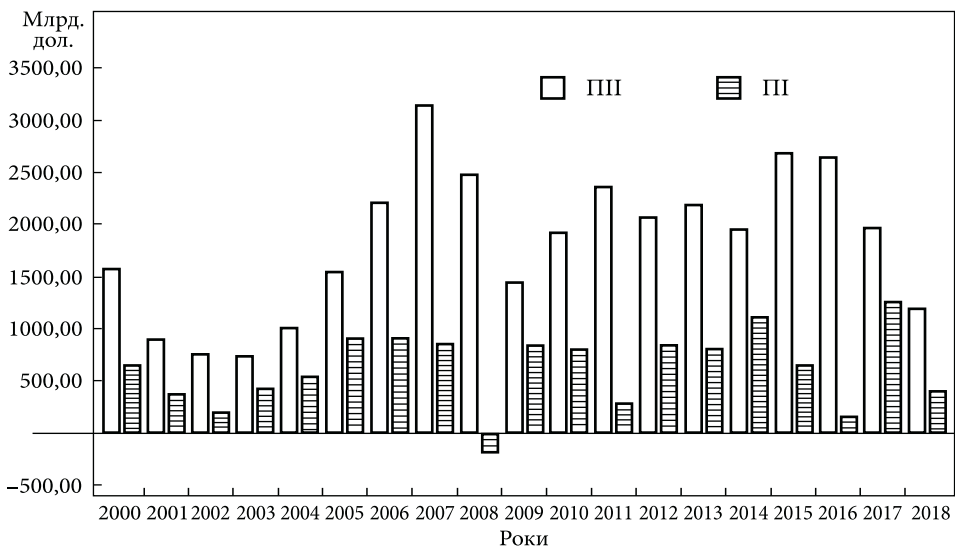

Рис. 2. Світові обсяги припливу ПІІ та ПІ у 2000—2018 рр.

тверджує і статистика припливу обсягів портфельних інвестицій (ПІ) та прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у світовому вимірі, яка демонструє високу волатильність цих потоків (рис. 2).

Річні обсяги коливання ПІ на інтервали від 0,3 до 1,3 та ПІІ на інтервали від 1,2 до 2,2 трлн. дол. протягом останніх років говорять як про високий потенціал їх волатильності, так і про зниження стабільності цих інструментів. При цьому зростання обсягів ПІІ також відображає підвищення потенціалу

волатильності, оскільки, за нещодавнім дослідженням фахівців МВФ, понад 37% ПІІ не мають реального економічного наповнення, тобто є фіктивними [16]. За висновком авторів цього дослідження, такі інвестиції не втілюють реальних економічних процесів, а проходячи через фіктивні підприємства, являють собою транскордонні фінансові потоки великих ТНК, метою яких є мінімізація оподаткування та виведення фінансового капіталу в офшори. Як підтвердження цього, майже 50% таких інвестицій припадають на Люксембург і Нідерланди і ще 35% — на вісім інших подібних юрисдикцій (Гонконг, Сінгапур, Віргінські, Бермудські та Кайманові острови тощо).

Такий розподіл структури світового капіталу засвідчує зростання потенціалу його волатильності, отже, потенціальної загрози для малих відкритих економік з боку раптових припливів і відпливів іноземного капіталу. Як виявили С. Бхатарі та його колеги, збільшення облікової ставки у США на одне стандартне відхилення 0,262⁵ корелює з падінням фондових індексів у малих відкритих економіках на 0,5%, курсу національної валюти — на 0,15%, скорочення ВВП — на 0,14% і відпливу капіталу — на 0,1% від ВВП [3]. І найбільшою мірою, за їх висновками, такого впливу зазнають фінансово відкриті економіки.

Ідентифікація характеру зв'язку монетарної політики провідних країн та країн, що розвиваються, привертає дедалі більше уваги. Результати останніх досліджень дають підстави говорити про посилення залежності монетарної політики країн із слабкими фінансовими ринками і певну втрату монетарного суверенітету. На підставі ідентифікації річної зміни у чистих потоках іноземного капіталу в розмірі, що перевищує два стандартних відхилення від середнього обсягу протягом останніх 20 кварталів і триває не менше двох кварталів поспіль, Б. Айхенгрін і П. Гупта визначили, що у період 2003—2015 рр. на ринках країн, що розвиваються, трапилося 30 випадків раптового зупинення потоків капіталу порівняно з 16 випадками в період 1991—2003 рр. При цьому вони відзначають наявність короткострокового зв'язку вербальних сигналів про згортання нетрадиційної політики з раптовими зупиненнями капіталу, найбільш помітними у Чилі та Південній Кореї [17].

Водночас слід наголосити, що на етапі розгортання «нетрадиційної» монетарної політики в країнах економічного ядра помітного впливу від неї (зокрема, відпливу капіталу, девальваційного тиску та падіння фондових індексів) зазнали і розвинуті країни з потужними ринковими інститутами, тоді як на етапі згортання вплив на такі країни був набагато меншим [13]. Це можна пояснити перманентно високою привабливістю ринків саме розвинутих країн. Відтак, перспективи втрати капіталу для малих відкритих економік в умовах зростання прибутковості капіталу в розвинутих країнах виглядають достатньо однозначними.

Зростання потенціалу волатильності світових потоків капіталу зумовило зміцнення зворотного зв'язку між сигналами і регуляторними заходами провідних країн та макроекономічними показниками розвитку малих відкритих економік [1]. Про те, що монетарна політика таких країн є взаємозалежною, говорить і дослідження С. Каркуру та ін. [7], в якому зазначається, що зміни в монетарній політиці США помітно впливають на макропоказни-

⁵ Таке відхилення приблизно відповідає одному кроку зміни процентної ставки ФРС — 0,25%.

ки і примушують реагувати центробанки Німеччини, Канади, Великої Британії тощо. Водночас і вербальні інтервенції ЄЦБ мали помітний вплив і на ринках США, особливо на вартість довгострокових інструментів.

Під вербальними інтервенціями слід розуміти заходи мовленнєвого впливу центральних банків на поведінку учасників ринку. До таких заходів відносяться виступи офіційних представників, публікації та інші види інформаційних повідомлень центрального банку, зроблені з метою формування кон'юнктури ринку та спонукання до відповідної поведінки його учасників [18, р. 94].

Потрібно звернути увагу на наявність високого рівня залежності динаміки монетарної політики країн, що розвиваються, від інформаційного впливу ендогенного та екзогенного походження. Останнім часом дослідження демонструють наявність для фінансово відкритих економік високої залежності від комунікаційної політики провідних країн [1]. При цьому потрібно зважати, що для малих відкритих економік вплив комунікаційної політики провідних країн може бути помітно вищим за внутрішню комунікаційну політику [19].

З огляду на потужний вплив МПК і монетарних політик на малі відкриті економіки, дедалі гостріше постає питання інституційної спроможності їх регуляторів. Навіть монетарна незалежність Народного банку Польщі, який демонструє відносно самостійну політику в складі ЄС, викликає дискусію, оскільки зміни монетарної політики Польщі один-в-один повторюють напрями політики ЄЦБ. Такий факт можна оцінювати як природний збіг економічних циклів або закономірну реакцію на політику ЄЦБ, проте є всі підстави і для ідентифікації ознак конвергенції монетарних політик [20, р. 520].

За таких умов в іншому ракурсі постає проблема монетарного регулювання, сформульована у вигляді «трилеми неможливості». Її актуалізація на посткризовому етапі відзначилася тим, що втрату монетарної незалежності для малих відкритих економік уже потрібно було розглядати не як перспективу, а як чинний фактор [5]. Спроби національних регуляторів малих відкритих економік в умовах «нетрадиційної» монетарної політики обмежити приплив іноземного капіталу лише за допомогою зниження процентної ставки, як це передбачає політика інфляційного таргетування, несуть загрозу можливого стимулювання внутрішнього перегріву економіки. Підвищення ж процентних ставок може посилити приплив іноземного капіталу.

Як наслідок, інтерпретація змісту «трилеми неможливості» зазнала змін. Замість прагнення до стабільного курсу, вільного руху капіталу або монетарної незалежності центробанки балансують свої інтереси в полі трикутника «трилеми» в системі «фінансова інтеграція — фінансова стабільність». Саме про це свідчать сучасні емпіричні дослідження. Зокрема, розробки Дж. Айзенмана та Х. Іто на підставі аналізу індексів «трилеми» відзначають конвергенцію різних цілей центробанків у країнах, що розвиваються, на проміжних рівнях: з керованою гнучкістю обмінного курсу, підкріпленою значними запасами міжнародних резервів, і варіативним ступенем монетарної незалежності та інтеграції [1].

На сучасному етапі суттєво змінився підхід до оцінки безальтернативності цілей «трилеми». На відміну від поширеної за часів неоліберального консенсусу думки про вільно плаваючий курс як інструмент саморегуляції, і за такого курсу є потреба в заходах контролю за МПК. Так, дослідження

Е. Фарі та І. Вернінга підтверджує тезу про те, що для фінансової системи малої відкритої економіки заходи контролю за МПК є бажаними навіть в умовах вільно плаваючого обмінного курсу, оскільки допомагають проводити контрциклічну політику й згладжувати сплески потоків капіталу [21].

Так само ставлять під сумнів гіпотезу «трилеми» щодо ролі вільно плаваючого валютного курсу результати дослідження Г. Бекаерта і А. Меля [22], які стверджують, що країни, де діє фіксований режим валютного курсу, можуть досягти високого ступеня монетарної незалежності, тоді як країни з плаваючими режимами валютного курсу за активізації МПК втрачають монетарну незалежність, особливо, коли глобальна фінансова відкритість сягає високих показників і зростає волатильність МПК.

Недієвість процентних ставок змусила центробанки багатьох країн у періоди девальвації, які супроводжували розгортання ГФК 2008—2009 рр., а також другу її хвилю 2013—2014 рр., вдатися до масових валютних інтервенцій та обмежень. Отже, ідея нівелювання сплесків МПК через механізм вільного курсоутворення відійшла на другий план. Це підтверджують і висновки МВФ, згідно з якими режим вільного плавання реально відбувся лише в обмеженому переліку країн. Відтак, «трилема неможливості» втратила один свій елемент, а валютне регулювання актуалізувало свою необхідність, оскільки проведення ефективної монетарної політики стало можливим за умов обмеження впливу МПК на внутрішню фінансову систему⁶.

З огляду на це, можна зробити припущення, що рух малих відкритих економік до запровадження контролю за МПК посилюватиметься. Таке припущення підтверджують і зміни інституціонального погляду МВФ [23] та інших МФО на доцільність реалізації заходів контролю за рухом капіталу і адаптацію до них відповідних політик у рамках макропруденційного регулювання. Потенціал запровадження такої політики зумовлює посилення уваги до пруденційних функцій центробанків [10, с. 16].

Незважаючи на тривалий час, що минув після кризи, на міжнародному рівні висновки та рішення щодо реакції на посилений вплив монетарних політик розвинутих країн усе ще напрацьовуються. Проте аналіз впровадження нових практик монетарного регулювання на різних рівнях дозволяє зробити окремі припущення щодо подальших тенденцій формування монетарних політик у країнах. Очікувані тенденції певним чином уже проявляються через:

- ендогенізацію національних монетарних політик низки країн з малими відкритими економіками, спрямованих на обмеження впливу монетарних політик провідних країн;
- запровадження політик контролю за рухом МПК та їх впливу на національні фінансові системи;
- розширення функцій та повноважень регуляторів у рамках запровадження макропруденційного регулювання;
- пошук альтернативних шляхів посилення інституційної спроможності шляхом імплементації ІТ-новацій у сфері монетарного регулювання та комунікаційних політик.

⁶ The transmission of unconventional monetary policy to the emerging markets // BIS Papers. — 2014. — № 78 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap78.htm>

Хоча монетарні політики більшості країн ЄС повторюють заходи ЄЦБ, ряд країн, зокрема Польща та Чехія, все-таки приділяють особливу увагу зміцненню монетарної незалежності й зберігають для цього певний потенціал [6]. Так само Угорщина і Румунія звертають увагу на посилення потенціалу монетарного регулювання, хоча ефективність їх монетарних політик поки що не дозволяє уникнути надмірної волатильності на фінансових ринках [4].

Потрібно зауважити, що ендогенізація національних монетарних політик у напрямі посилення дієвості внутрішніх монетарних важелів не має на увазі ізоляціонізм. Навпаки, ідеться про нову форму фінансової інтеграції через узгодження монетарних політик на міждержавному рівні [5]. Потреба в такому узгодженні походить з наявних емпіричних доказів взаємного впливу заходів монетарного регулювання країн економічного ядра. У протилежному випадку малі економіки і далі скаржитимуться на падіння ділової активності під час змін монетарної політики в провідних країнах.

Усвідомлення наявності помітного впливу монетарних політик передових економік і країн — торговельних партнерів України на макроекономічну ситуацію та, відповідно, її монетарну політику підтверджує нещодавня заява Голови НБУ⁷. Хоча монетарна політика України зберігає певний простір для маневру завдяки завищеній обліковій ставці, а НБУ тривалий час стерилізував ліквідність на внутрішніх фінансових ринках, загроза припливу значних обсягів іноземного капіталу лишається високою. Підтвердженням цьому слугують небезпечні тенденції. По-перше, наявність великого спреда з процентними ставками інших країн регіону, що відкриває перспективу припливу значних обсягів МПК в Україну. По-друге, політика фінансової лібералізації, яка суперечить сучасним тенденціям монетарного регулювання та сприяє трансмісії волатильних МПК і монетарних шоків. Ці висновки набувають ще більшої гостроти з огляду на приплив значних обсягів іноземного капіталу в Україну протягом 2018—2019 рр. через канал державних облігацій.

ВИСНОВКИ

Найбільш очікуваними ефектами від згортання «нетрадиційної» монетарної політики для малих відкритих економік слід визнати активізацію руху міжнародних потоків капіталу з посиленням їх спекулятивного та волатильного характеру. За цих умов природною реакцією національних регуляторів стало посилення заходів контролю за МПК, що дістає свою підтримку і на наднаціональному рівні. Беручи до уваги вагому роль монетарної політики ФРС США та її можливий опосередкований вплив на Україну через фінансові ринки країн регіону, а також посилення залежності України від ЄС у рамках євроінтеграційного процесу, вітчизняним монетарним регуляторам потрібно також звернути першочергову увагу на можливі зміни в монетарній політиці ЄЦБ та інші виклики для монетарної політики в ЄС, наприклад, пов'язані з Brexit, оскільки вони матимуть безпосередній вплив на характер МПК у регіоні.

⁷ Виступ Голови Національного банку Я. Смоля під час пресбрифінгу щодо рішень з монетарної політики / НБУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://bank.gov.ua/ua/news/all/vistup-golovi-natsionalnogo-banku-yakova-smoliya-pid-chas-presbrifingu-schodorishen-z-monetaranoi-politiki>

На національному рівні потрібно зважати на необхідність посилення інституційної спроможності державних регуляторів у фінансовій сфері реагувати на актуальні виклики зміни монетарних політик у розвинутих країнах і заздалегідь нівелювати негативні наслідки у вигляді раптових припливів та втечі МПК. Напрямами посилення інституційної спроможності регуляторів мають стати прискорення запровадження системи макропруденційного регулювання з імплементацією політики контролю за потоками капіталу, заходи з відновлення довіри до регулятора і вдосконалення комунікаційної політики, а також підвищення ролі валютного регулювання. Концептуалізація політики регуляторів у відповідь на загрози впливу нерегульованих МПК повинна передбачати можливість переорієнтації з політики лібералізації на побудову політики перманентного контролю фінансової відкритості з використанням сучасних підходів та інструментарію.

На сучасному етапі додатковим викликом для центробанків малих відкритих економік постає складно прогнозована реакція міжнародних потоків капіталу на монетарні заходи регуляторів провідних країн з огляду на перспективи гальмування економічної динаміки в умовах коронавірусної пандемії. Очікуваними наслідками додаткових емісійних програм порятунку слід вважати подальше зростання волатильності глобальних МПК, що є додатковим аргументом на користь розвитку політики їх контролю в малих відкритих економіках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Aizenman J., Binici M., Hutchison M.* The Transmission of Federal Reserve Tapering News to Emerging Financial Markets // VOX. — 2014. — April 4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://voxeu.org/article/transmission-fed-tapering-news-emerging-markets>
2. *Fratzcher M., Duca L., Straub R.* On the International Spillovers of US Monetary Easing / ECB // Working Paper. — 2013. — No. 1557 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1557.pdf>
3. *Bhattarai S., Chatterjee A., Park W.* US Monetary Policy Spillovers // Hong Kong Institute for Monetary Research Working Paper. — 2017. — July. — No. 17 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3011843
4. *Gabrisch H.* Monetary policy independence reconsidered: evidence from six non-euro members of the European Union // *Empirica*. — 2017. — Iss. 44. — P. 567—584.
5. *Rey H.* Dilemma not trilemma: the global financial cycle and monetary policy independence // National Bureau of Economic Research. — 2015. — No. 21162 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.nber.org/papers/w21162.pdf>
6. *Dąbrowski M., Papież M., Śmiech S.* Monetary Independence of Central and Eastern European Economies with Flexible Exchange Rate Regimes // *Eastern European Economics*. — 2019. — Iss. 57. — No. 4. — P. 295—316.
7. *Curcuro S., Kamin S., Li C., Rodriguez M.* International Spillovers of Monetary Policy: Conventional Policy vs. Quantitative Easing // Board of Governors of the Federal Reserve System International Finance Discussion Papers. — 2018. — August. — No. 1234 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.federalreserve.gov/econres/ifdp/files/ifdp1234.pdf>
8. *Звєряков М.І.* Глобалізація і деіндустріалізація: зміст, суперечності та способи їх розв'язання // *Економіка України*. — 2017. — № 11. — С. 3—16.
9. *Кораблін С.О.* Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків : моногр. / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». — К., 2017. — 308 с.
10. *Козюк В.* Незалежність центральних банків у сировинних економіках // *Вісник Національного банку України*. — 2016. — № 235. — С. 6—25.

11. *Chen J., Mancini-Griffoli T., Sahay R.* Spillovers from United States Monetary Policy on Emerging Markets: Different This Time? // International Monetary Fund, 2014. — WP/14/240 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2014/wp14240.pdf>
12. *Брус С.І., Бублик Є.О.* Політика кількісного пом'якшення у США та ЄС: особливості, ризики, перспективи // Економіка України. — 2016. — № 2. — С. 76—95.
13. *Borrallo F., Hernando I., Valles J.* The Effects of US Unconventional Monetary Policies in Latin America. International Spillovers of Monetary Policy // New Economic Papers, 2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://econpapers.repec.org/paper/bdewpaper/1606.htm>
14. *Головнин М.* Внешние эффекты денежно-кредитной политики США // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. — 2018. — Т. 11. — № 2. — С. 82—99.
15. *Clark J. et al.* Emerging market capital flows and US monetary policy // International Finance. — 2020. — Vol. 23. — No. 1. — P. 2—17.
16. *Damgaard J., Elkjaer T., Johannesen N.* The rise of phantom investments // Finance & Development. — 2019. — Vol. 56. — No. 3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2019/09/the-rise-of-phantom-FDI-in-tax-havens-damgaard.htm>
17. *Eichengreen B., Gupta P.* Managing sudden stops / The World Bank, 2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://voxeu.org/article/managing-sudden-stops>
18. *Anufriieva K., Shapoval Y.* Verbal interventions of the National Bank of Ukraine: The impact of exchange rate // Journal of International Studies. — 2019. — Vol. 12. — No. 3. — P. 92—108.
19. *Shapoval Y., Anufriieva K., Brus S., Bublyk Y.* Communication as an instrument for enhancing trust in a central bank: the case of Ukraine // Banks and Bank Systems. — 2019. — No. 14 (2). — P. 106—119.
20. *Goczek Ł., Mycielska D.* Actual monetary policy independence in a small open economy: the Polish perspective // Empirical Economics. — 2019. — Vol. 56. — No. 2. — P. 499—522.
21. *Farhi E., Werning I.* Dilemma not trilemma? Capital controls and exchangerates with volatile capital flows // IMF Economic Review. — 2014. — No. 62. — P. 569—605.
22. *Bekaert G., Mehli A.* On the global financial market integration «Swoosh» and the Trilemma // NBER Working Papers. — 2017. — No. 23124 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ideas.repec.org/p/nbr/nberwo/23124.html>
23. *Blanchard O., Hagan S., Towari S., Vinals J.* The liberalization and management of capital flows: an institutional view / IMF, November, 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/111412.pdf>

Стаття надійшла 04.03.2020

REFERENCES

1. Aizenman J., Binici M., Hutchison M. The Transmission of Federal Reserve Tapering News to Emerging Financial Markets. VOX, April 4, 2014, available at: <https://voxeu.org/article/transmission-fed-tapering-news-emerging-markets>
2. Fratzcher M., Duca L., Straub R. On the International Spillovers of US Monetary Easing. Working Paper, ECB, No. 1557, 2013, available at: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1557.pdf>
3. Bhattarai S., Chatterjee A., Park W. US Monetary Policy Spillovers. Hong Kong Institute for Monetary Research Working Paper, No. 17, July, 2017, available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3011843
4. Gabrisch H. Monetary policy independence reconsidered: evidence from six non-euro members of the European Union. *Empirica*, Iss. 44, 2017, pp. 567—584.
5. Rey H. Dilemma not trilemma: the global financial cycle and monetary policy independence. National Bureau of Economic Research, No. 21162, 2015, available at: <https://www.nber.org/papers/w21162.pdf>
6. Dąbrowski M., Papież M., Śmiech S. Monetary Independence of Central and Eastern European Economies with Flexible Exchange Rate Regimes. *Eastern European Economics*, Iss. 57, No. 4, 2019, pp. 295—316.
7. Curcuru S., Kamin S., Li C., Rodriguez M. International Spillovers of Monetary Policy: Conventional Policy vs. Quantitative Easing. *Board of Governors of the Federal Reserve*

- System International Finance Discussion Papers*, No. 1234, August, 2018, available at: <https://www.federalreserve.gov/econres/ifdp/files/ifdp1234.pdf>
8. Zveryakov M. Globalization and deindustrialization: content, contradictions and ways to solve them. *Economy of Ukraine*, No. 11, 2017, pp. 3—16 [in Ukrainian].
 9. Korablin S. Macroeconomic Dynamics of Ukraine: The Trap of Commodity Markets. NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
 10. Koziuk V. Independence of central banks in commodity economies. *Visnyk of the National Bank of Ukraine*, No. 235, 2016, pp. 6—25 [in Ukrainian].
 11. Chen J., Mancini-Griffoli T., Sahay R. Spillovers from United States Monetary Policy on Emerging Markets: Different This Time? International Monetary Fund, WP/14/240, 2014, available at: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2014/wp14240.pdf>
 12. Brus S., Bubyk Ie. The quantitative easing policy in the USA and EU: specific features, risks, and prospects. *Economy of Ukraine*, No. 2, 2016, pp. 76—95 [in Ukrainian].
 13. Borrallo F., Hernando I., Valles J. The Effects of US Unconventional Monetary Policies in Latin America. International Spillovers of Monetary Policy. *New Economic Papers*, 2016, available at: <https://econpapers.repec.org/paper/bdewpaper/1606.htm>
 14. Golovnin M. External effects of US monetary policy. *Outlines of global transformations: politics, economics, law*, Vol. 11, No. 2, 2018, pp. 82—99 [in Russian].
 15. Clark J. et al. Emerging market capital flows and US monetary policy. *International Finance*, Vol. 23, No. 1, 2020, pp. 2—17.
 16. Damgaard J., Elkjaer T., Johannesen N. The rise of phantom investments. *Finance & Development*, Vol. 56, No. 3, 2019, available at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2019/09/the-rise-of-phantom-FDI-in-tax-havens-damgaard.htm>
 17. Eichengreen B., Gupta P. Managing sudden stops. The World Bank, 2016, available at: <https://voxeu.org/article/managing-sudden-stops>
 18. Anufrieva K., Shapoval Y. Verbal interventions of the National Bank of Ukraine: The impact of exchange rate. *Journal of International Studies*, Vol. 12, No. 3, 2019, pp. 92—108.
 19. Shapoval Y., Anufrieva K., Brus S., Bubyk Y. Communication as an instrument for enhancing trust in a central bank: the case of Ukraine. *Banks and Bank Systems*, No. 14 (2), 2019, pp. 106—119.
 20. Goczek Ł., Mycielska D. Actual monetary policy independence in a small open economy: the Polish perspective. *Empirical Economics*, Vol. 56, No. 2, 2019, pp. 499—522.
 21. Farhi E., Werning I. Dilemma not trilemma? Capital controls and exchangerates with volatile capital flows. *IMF Economic Review*, No. 62, 2014, pp. 569—605.
 22. Bekaert G., Mehl A. On the global financial market integration «Swoosh» and the Trilemma. *NBER Working Papers*, No. 23124, 2017, available at: <https://ideas.repec.org/p/nbr/nberwo/23124.html>
 23. Blanchard O., Hagan S., Towari S., Vinals J. The liberalization and management of capital flows: an institutional view. IMF, November, 2012, available at: <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/111412.pdf>

Received on March 4, 2020

Yevhen Bubyk, PhD (Econ.), Senior Researcher,
Senior Researcher of the Department of Monetary Relations,
Institute for Economics and Forecasting,
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

CHANGING MONETARY POLICIES OF CENTRAL BANKS OF LEADING COUNTRIES AND THEIR IMPLICATIONS FOR EMERGING MARKET COUNTRIES

The article examines the peculiarities of the financial instability factors transmission for developing economies under the influence of the manifestations of the collapse of non-traditional monetary policy in the countries of the economic core. It is noted that such influence is manifested in emerging markets even at the stage of expectations through official announcements.

The main factors of negative impact transmission are the increase in FDI volatility and falling prices in commodity markets.

During the quantitative easing phase, small open economies have accumulated significant amounts of liquidity in the form of portfolio and foreign direct investment. Under the influence of the expected increase in interest rates in the countries of the economic core, the threat of capital outflows from emerging markets is growing. At this stage, the movement of capital flows is much more difficult to predict, as it is largely determined by short-term instruments, behavioral factors and market expectations. In these conditions, the issue of strengthening the institutional capacity of monetary regulators of small open economies to respond adequately to rapid changes in processes becomes especially relevant.

While avoiding excessive restrictions on financial and trade openness, regulators should focus on the development of macroprudential and monetary regulation policies, as well as communication policies. Modern tools of macroprudential regulation open up prospects for strengthening the prudential function of regulators with a focus on identifying systemic risk factors and harmonizing policies to prevent them. The development of currency regulation as a necessary mechanism for restricting the pro-cyclical movement of international capital deserves special attention. For Ukraine, the need to modernize approaches to financial openness is also due to the high risks of pro-cyclical impact of international capital flows given the uncertainty of interest rate prospects. Under such conditions, the policy of financial liberalization contradicts current trends in monetary regulation and facilitates the transmission of volatile ICFs and monetary shocks.

Keywords: *financial sector; international capital flows; macroprudential policy; direct and portfolio investments; communication policy.*

МЕТОДИ ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.085>

УДК 330.101:338.5

JEL: A10, B52, C02, D03, D40, D50, E14

О.М. ВАСИЛЬЄВ, д-р фіз.-мат. наук, проф.,
проф. кафедри теоретичної фізики,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 64/13, 01601, Київ, Україна,
e-mail: vasilev@univ.kiev.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7862-7792>

РОЛЬ МЕХАНІЗМІВ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У ВСТАНОВЛЕННІ РИНКОВОЇ РІВНОВАГИ

Проаналізовано механізми прийняття рішень у контексті встановлення ринкової рівноваги. Розглянуто такі фактори, як неповна інформація про товар і обмежена раціональність економічних агентів. Показано, що вказані фактори на якісному рівні впливають на здатність економічних систем до саморегуляції.

Ключові слова: ціна; рівновага; конкуренція; ринок; споживач; функція корисності; раціональна поведінка; оптимізація; нераціональна поведінка; класична теорія; інституціональна теорія.

Питання щодо механізмів прийняття рішень та їх впливу на характер економічних процесів має довгу історію. Однак, незважаючи на значний доробок у цій сфері, дана проблема залишається актуальною й нині. Частково це пояснюється тим, що не існує уніфікованого підходу до її вирішення. Зокрема, **мета статті** — проілюструвати важливість механізмів прийняття рішень при встановленні ринкової рівноваги. Запропоновані моделі окреслюють методологічний підхід, який може використовуватись у подальших дослідженнях такого роду. Почнемо з короткого аналізу основних теоретичних засад, що здатні слугувати відправними точками для досягнення поставленої мети.

Вважається, що засновником інституціонального економічного напрямку є американський економіст Т. Веблен, який у 1899 р. опублікував свою працю «Теорія бездіяльного класу» [1]. Також серед видатних фундаторів інституціоналізму можна виокремити американських економістів В. Мітчелла і Дж. Коммонса [2]. Особливістю і перевагою інституціонального підходу є спроба

Ц и т у в а н н я: Васильєв О.М. Роль механізмів прийняття рішень у встановленні ринкової рівноваги. *Економіка України*. 2020. № 5. С. 85—94. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.085>

врахувати при вивченні економічних процесів вплив психологічних, політичних та соціальних факторів. Серед іншого, це створює непогані засади для проведення міждисциплінарних досліджень, особливо з огляду на ту обставину, що представники нового інституціонального напрямку поширили сферу застосування економічних підходів на політику, соціологію, гуманітарні науки. При цьому значна увага приділяється мікроекономічним механізмам, через які реалізуються ті чи інші процеси. Відомий постулат яскравого представника інституціонального напрямку Р. Коуза про те, що інститути (механізми) мають значення, фактично став втіленням ідей інституціональних економістів [3; 4]. Далі застосуємо підходи інституціональної теорії і, зокрема, концепцію обмеженої раціональності для аналізу процесу визначення рівноважної ціни на ринку з обмежено раціональними агентами.

На відміну від інституціонального підходу, в класичній економічній теорії значна частина фундаментальних результатів і положень явно чи неявно базується на теорії раціональної поведінки економічних агентів. Історично такий підхід застосовується ще з фундаментальної праці А. Сміта, в якій на протипагу людині моральній було запропоновано концепцію людини економічної, або людини раціональної [5; 6]. Ця концепція надійно увійшла в більшість класичних економічних теорій і підходів. У її основу покладено постулати, які є очевидними і, на перший погляд, не вимагають доведення. Наприклад, природним є припущення, що для економічного агента менша ціна товару і більша його кількість є кращими за вищу ціну та меншу кількість товару. Як мінімум, така позиція видається цілком логічною. Але, з іншого боку, в рамках інституціональної парадигми дана поведінка економічних суб'єктів піддається сумніву. Зокрема, Т. Веблен, який досліджував вплив суспільних інститутів на поведінку економічних агентів, увів у економічний розгляд ефект демонстративного споживання (який також називають ефектом Веблена) [1; 6]. Суть його полягає в тому, що індивіди купують ті товари, які є дорожчими. Причому не йдеться про економічно обумовлену поведінку, як у випадку товару Гіффена [7; 8]. Тут, скоріше, можна говорити про психологічний ефект, пов'язаний з бажанням підкреслити свій соціальний статус. Також відомими є ефекти приєднання до більшості та феномен сноба. Ефект приєднання до більшості зводиться до того, що економічний агент робить свій вибір на основі вибору інших агентів. Феномен сноба пов'язаний з тим, що економічний агент обирає товар, який не обирають інші. У певному сенсі феномен сноба нагадує ефект демонстративного споживання. Однак у випадку демонстративного споживання обирається товар чи послуга з найвищою ціною, тоді як у разі феномена сноба критерій вибору пов'язаний з тим, який вибір роблять інші агенти. В усіх зазначених випадках економічний агент у своєму виборі керується не принципом оптимізації корисності, а певними правилами чи алгоритмами поведінки [6]. Крім того, було б перебільшенням стверджувати, що економічні агенти діють виключно за правилами, повністю ігноруючи раціональність. Тут можна послатися на дослідження Г. Саймона щодо прийняття рішень і обмеженої раціональності економічних агентів [9; 10]. Відповідно до них, поведінка агентів є частково раціональною. Водночас характер ірраціональності може бути різним, і його насправді досить важко спрогнозувати. Більше того, концептуально важливим є не тільки

механізм прийняття рішень, але й умови, в яких функціонує ринок. Як приклад можна навести ринок потриманих автомобілів у США [6; 11]. Його особливість у тому, що продавці й покупці мають різні відомості про товар (автомобілі) — продавці, з очевидних причин, краще володіють інформацією про надійність автомобілів, які вони пропонують на ринку. Як показав Дж. Акерлоф, за таких умов може скластися ситуація, коли неякісні автомобілі витісняють з ринку якісні. Це навіть може призвести до зупинення ринку, коли визначення рівноважної ціни стане неможливим. Фактично, йдеться про відмову ринкових механізмів [11].

Висновок із сказаного: іноді механізми, через які визначається ринкова рівновага і, зокрема, рівноважна ціна, відіграють вирішальну роль, а наслідки зміни чи блокування цих механізмів можуть на якісному рівні змінювати режим функціонування ринку.

МОДЕЛЬ ВИЗНАЧЕННЯ ЦІНИ ЗА НЕПОВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Повнота інформації щодо товару має важливе значення при встановленні рівноважної ціни. Для більш наочного аналізу припустимо, що на деякому ринку існує певний товар, однак одиниці цього товару можуть мати різну якість. Якість товару визначатимемо у термінах корисності товару для споживача. Для зручності аналізу дискретністю одиниць товару знехтуємо. Нехай функція $\rho(x)$ визначає щільність розподілу товару за корисністю x . Умова нормування має вигляд:

$$\int_0^{\infty} \rho(x) dx = 1. \quad (1)$$

Нас цікавитиме рівноважна ціна даного товару на ринку. Для цього слід зробити ще декілька припущень. Вважатимемо, що:

- 1) на ринку присутня певна кількість абсолютно ідентичних агентів, які є одночасно покупцями і продавцями товару;
- 2) сукупний дохід агентів, призначений для придбання товару, дорівнює Y , а загальна кількість товару — N .

Спочатку розглянемо ситуацію, коли продавці володіють повною інформацією щодо товару: вони здатні визначити корисність товару, котрий продають. Якщо ціна товару P , то попит на товар за зазначених вище умов становитиме

$$D(P) = \frac{Y}{P}. \quad (2)$$

Пропозиція товару буде визначатись умовою

$$S(P) = N \int_0^P \rho(x) dx. \quad (3)$$

Це кількість одиниць товару, корисність якого не перевищує ціну. Рівноважна ціна визначається з умови рівності попиту і пропозиції, що дає

рівняння

$$P \int_0^P \rho(x) dx = \frac{Y}{N}. \quad (4)$$

Щоб отримати більш наочний результат, необхідно знати розподіл товару за корисністю. Припустімо, що товар рівномірно розподілений за корисністю в межах від 0 до деякого значення M . Це припущення є спрощеним, однак робить результат наочним. Якщо так, то рівняння (4) дає таке значення для рівноважної ціни:

$$P = \sqrt{\frac{YM}{N}}, \quad (5)$$

якщо $Y \leq MN$, та значення

$$P = \frac{Y}{N}, \quad (6)$$

якщо $Y > MN$.

На якісному рівні це означає, що в рамках моделі за даного механізму прийняття рішень спочатку залежність між ціною і доходом є степеневою з показником $1/2$, а після досягнення значення $Y = MN$ для доходу цей зв'язок стає лінійним.

Тепер припустімо, що продавці не здатні визначити корисність кожної конкретної одиниці товару, однак їм відомий його загальний розподіл за корисністю. Фактично, ми розглядаємо корисність товару як випадкову величину з відомою функцією розподілу. Якщо відштовхуватися від теорії фон Неймана — Моргенштерна [12], логічно припустити, що при визначенні пропозиції продавці як орієнтир використовуватимуть математичне сподівання для корисності товару. Цей параметр визначається співвідношенням

$$m = \int_0^{\infty} x\rho(x) dx. \quad (7)$$

Тоді пропозиція товару визначатиметься співвідношенням

$$S(P) = N, \quad (8)$$

якщо $P < m$, і $S(P) = 0$ — за умови $P \geq m$. Для рівноважної ціни при $Y < mN$ маємо

$$P = \frac{Y}{N}. \quad (9)$$

Зокрема, за умови рівномірного розподілу

$$m = \frac{M}{2}. \quad (10)$$

Якщо ж ціна є більшою за m , то пропозиція товару відсутня. За умов неповної інформації зв'язок між рівноважною ціною і доходом є лінійним, а після досягнення значення $Y = MN/2$ для доходу пропозиція товару дорівнює 0 і на ринку спостерігається дефіцит. Ця ситуація кардинально відрізняється від попереднього результату.

МОДЕЛЬ ЦІНОВОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Розглянемо ще одну модель. Припустимо, що на ринку працюють дві фірми (A та B), які є конкурентами і пропонують на ринку однотипні товари. Зокрема, виходитимемо з таких припущень:

1) товари, які пропонують фірми, мають суттєво однакові властивості, тому їх корисність для споживача є однаковою;

2) споживачі можуть ідентифікувати товари, випущені різними фірмами. Ідентифікація товару відбувається через його належність до відповідної торгової марки;

3) фірми можуть впливати на ціну власного товару;

4) усі споживачі описуються однотипними функціями корисності й правилами поведінки (однорідний ринок);

5) у початковий момент обидві фірми пропонують однакову ціну товару $P_A = P_B$;

6) загальна кількість споживачів дорівнює N , причому в початковий момент кількість споживачів, які купують товар у фірми A , дорівнює N_A , а кількість споживачів, які купують товар у фірми B , дорівнює N_B , причому $N_A + N_B = N$.

Ми виходимо з того, що фірми конкурують, змінюючи ціну свого товару. Зміна ціни може бути навмисною або вимушеною. Скажімо, фірма внаслідок конкурентної боротьби може зменшити вартість свого товару. Збільшення ціни, наприклад, може відбуватися за потреби покрити зростаючі витрати виробництва (якщо змінюються зовнішні умови). Також вагомим є припущення, що для споживачів важливо, ціна на товар якої фірми є вищою, і саме в разі такої зміни цін вони приймають рішення про придбання товарів у тієї чи іншої фірми. Отже, якщо ціна на товар однієї з фірм є меншою за ціну товару іншої фірми і перша фірма піднімає ціну на свій товар, але так, що його ціна все одно залишається меншою за ціну товару другої фірми, то споживачі на таку зміну цін не реагують. У цьому випадку є сенс розглядати лише такі дії фірм, які приводять до зміни вихідного співвідношення цін товарів. Якщо так, то, не обмежуючи загальності, можна вважати, що зменшення ціни товару однією фірмою є еквівалентним збільшенню ціни товару іншою фірмою. Усе зазначене в рамках моделі формалізується в такий спосіб. По-перше, розглядаються дискретні моменти часу, і кожен такий момент відповідає ситуації, коли на ринку змінюється співвідношення цін (менша ціна стає більшою, і навпаки). По-друге, ситуація зміни співвідношення між цінами інтерпретується як збільшення меншої ціни. Слід також наголосити, що ключове припущення, яке де-факто дозволяє виконати дану формалізацію, полягає в тому, що споживачі реагують лише на співвідношення цін, а не на їх фактичні значення.

Змоделюємо ситуацію, коли одна з фірм змінює ціну — наприклад, фірма A збільшує ціну свого товару (тобто $P_A > P_B$). У рамках класичного підходу, коли поведінку споживачів спрямовано на оптимізацію власної функції корисності, система мала б перейти у стан $N_A = 0$ і $N_B = N$, тобто перша фірма втрачає ринок і всі її споживачі переключаються на використання товарів фірми B . Така ситуація відповідає принципам раціональної поведінки. З'ясуємо, як змінюється ситуація за умови, якщо поведінка споживачів відхиляється від раціональної.

Нераціональна поведінка може реалізовуватися різними способами. Розглянемо таку схему. Припустімо, що кожного разу, коли споживач має приймати рішення з огляду на виникнення для нього привабливіших економічних умов, він з певною ймовірністю r відмовляється оптимізувати свою функцію корисності. Таким чином, при значенні $r = 0$ маємо випадок повністю раціональної поведінки, а при значенні $r = 1$ — абсолютно нераціональної поведінки, коли покупці взагалі не реагують на зміну цінової політики фірм.

Не обмежуючи загальності, можемо розглянути ситуацію, коли фірми по черзі піднімають ціну товару, перевищуючи поточну ціну фірми-конкурента. При цьому виходитимемо з того, що на самому початку фірма A контролює частку ринку $\alpha = N_A/N$, а фірма B — $\beta = N_B/N$, при цьому $\alpha + \beta = 1$. Після того, як фірма A підніме ціну свого товару, вона контролюватиме частку ринку

$$N_A(1) = \alpha r N, \quad (11)$$

а фірма B — частку

$$N_B(1) = (1 - \alpha r) N. \quad (12)$$

На наступному кроці ціну піднімає фірма B , і тоді отримаємо

$$N_A(2) = (1 - r + \alpha r^2) N, \quad (13)$$

і так далі. Нескладно розрахувати, що має місце таке співвідношення:

$$\frac{N_A(2n+1)}{N} = \frac{r(1-r^{2n})}{1+r} + \alpha r^{2n+1}. \quad (14)$$

Якщо спрямувати кількість ітерацій n до нескінченності, то матимемо граничне значення, яке визначає частку ринку для фірми A після збільшення ціни:

$$N_A = \frac{r}{1+r}. \quad (15)$$

Ця частка ринку відмінна від 0, як у випадку раціональної поведінки споживачів, і, що теж важливо, не залежить від початкової частки α фірми на ринку. При цьому

$$N_B = \frac{1}{1+r}. \quad (16)$$

Наведене співвідношення є справедливим для значень $r < 1$. У випадку повністю нераціональної поведінки (значення $r = 1$) маємо

$$\frac{N_A}{N} = \alpha, \quad (17)$$

як і повинно бути, оскільки зміна ціни за умови нераціональної поведінки не впливає на уподобання споживачів і розподіл ринку залишається незмінним.

Таким чином, відповідно до моделі, на ринку можуть існувати дві ціни для товару, причому цінова конкуренція фірм приводитиме лише до перерозподілу споживачів.

Для практичного використання моделі в неї слід внести деякі уточнення. По-перше, виходячи з отриманих результатів, можна стверджувати, що

частка фірм на ринку може бути представлена у вигляді:

$$N_A = (0,5 \pm \Delta r)N, \quad (18)$$

$$N_B = (0,5 \pm \Delta r)N, \quad (19)$$

і тут використано позначення:

$$\Delta r = \frac{1-r}{2(1+r)}. \quad (20)$$

Якщо виходити з того, що річні прибутки фірм Q_A та Q_B є лінійними функціями від кількості споживачів, відповідно, N_A та N_B , то відношення цих показників матиме вигляд:

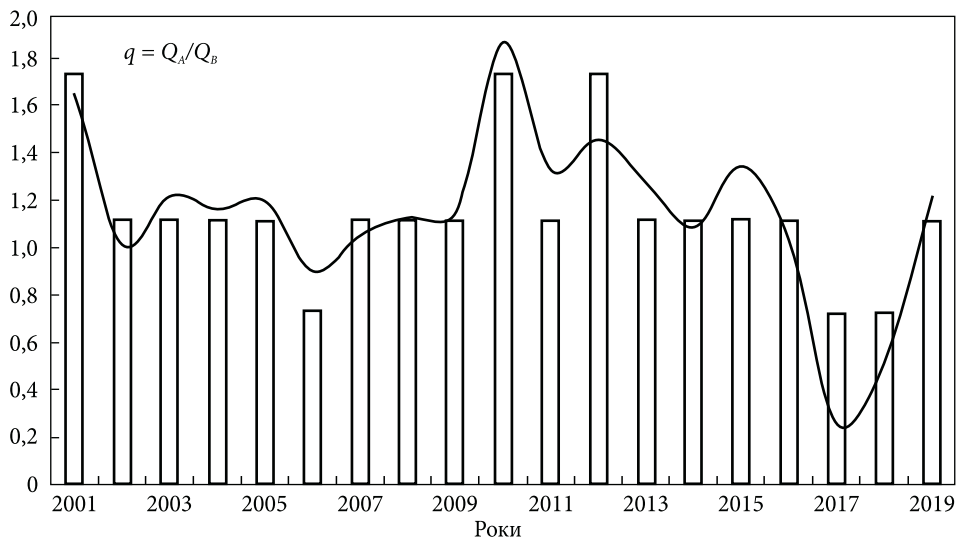
$$q(t) = \frac{Q_A}{Q_B} = \frac{0,5 + s(t)\Delta r - a}{0,5 - s(t)\Delta r - b}, \quad (21)$$

де a , b та Δr є феноменологічними параметрами. Функція $s(t)$ може приймати одне з трьох значень: -1 , 0 або 1 . Дане співвідношення в першу чергу слід розглядати як основу для побудови апроксимаційної залежності. Візьмемо дані про прибуток двох конкуруючих брендів Coca-Cola та Pepsi (табл.).

**Прибутки та їх відношення у компаніях
Coca-Cola та Pepsi у 2001—2019 рр.**

Роки	Coca-Cola (Q_A) (млрд. дол.)	Pepsi (Q_B) (млрд. дол.)	Відношення $q = Q_A/Q_B$
2001	3,97	2,40	1,65375
2002	3,05	3,00	1,016667
2003	4,35	3,57	1,21833
2004	4,85	4,17	1,161236
2005	4,87	4,08	1,194703
2006	5,08	5,64	0,90039
2007	5,98	5,66	1,057087
2008	5,81	5,14	1,129327
2009	6,82	5,95	1,147662
2010	11,81	6,32	1,868513
2011	8,572	6,44	1,330436
2012	9,019	6,18	1,459858
2013	8,584	6,74	1,273591
2014	7,098	6,51	1,08982
2015	7,351	5,452	1,348313
2016	6,527	6,329	1,031285
2017	1,248	4,857	0,256949
2018	6,434	12,515	0,514103
2019	8,92	7,314	1,219579

Джерело: складено автором за: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.coca-colacompany.com; www.pepsico.com

Апроксимація залежності $q(t)$ на основі виразу (21). Крива відповідає статистичним даним, діаграма — розрахованим значенням.

Джерело: побудовано автором за: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.coca-colacompany.com; www.pepsico.com

На рис. графічно представлено результати моделювання на основі функції виду (21).

У результаті розрахунків отримуємо значення $a \approx 0,18$, $b \approx 0,22$ та $\Delta r \approx 0,06$. Зрозуміло, що для виконання апроксимації існують більш точні методи. Разом з тим оцінка параметрів моделі може становити інтерес щодо визначення характеристик досліджуваної системи.

ВИСНОВКИ

Розглянуті моделі хоча і є відносно простими, разом з тим демонструють, наскільки важливими є механізми прийняття рішень при встановленні ринкової рівноваги. Моделі враховують такі фактори, як обмеженість інформації щодо товару на ринку, а також ірраціональність у поведінці економічних агентів при прийнятті рішень. Слід зазначити, що розглянуті нами моделі, як і будь-які інші, описують ідеалізовану ситуацію. Безумовно, було б непогано перевірити їх на емпіричних даних, але тут є проблема: навіть за наявності таких даних, їх однозначна інтерпретація в рамках моделей була б складною. Однак результати, отримані на основі моделей, можуть мати і цілком конкретне прикладне значення, зокрема, при вивченні цінової еластичності пропозиції або динаміки цін на ринку. Також запропоновані моделі можуть стати в нагоді при проведенні міждисциплінарних досліджень із залученням методів соціології та психології за умови, що вдасться конкретизувати індивідуальні характеристики економічних агентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Веблен Т. Теория праздного класса. — М. : Прогресс, 1984. — 367 с.
2. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних учень. — К. : Знання-Прес, 2002. — 514 с.
3. Coase R. The Nature of the Firm // *Economica*. — 1937. — Vol. 4. — No. 16. — P. 386—405.
4. Коуз Р. Фирма, рынок и право. — М. : Дело Лтд, 1993. — 192 с.
5. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М. : Эксмо, 2007. — 960 с.
6. Аузан А. Экономика всего. Как институты определяют нашу жизнь — М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. — 160 с.
7. Battalio R.C., Kagel J.H., Kogut C.A. Experimental Confirmation of the Existence of a Giffen Good // *American Economic Review*. — 1991. — Vol. 81. — No. 4. — P. 961—1031.
8. Dougan W.R. Giffen Goods and the Law of Demand // *Journal of Political Economy*. — 2002. — Vol. 90. — No. 4. — P. 809—824.
9. Simon H.A. A Formal Theory of the Employment Relation // *Econometrica*. — 1951. — Vol. 19. — P. 293—305.
10. Simon H.A. A Behavioral Model of Rational Choice // *Quarterly Journal of Economics*. — 1955. — Vol. 69. — P. 99—118.
11. Akerlof G.A. The Market for «Lemons»: Quality Uncertainty and the Market Mechanism // *The Quarterly Journal of Economics*. — 1970. — Vol. 84. — P. 488—500.
12. Нейман Дж. фон, Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение. — М. : Наука, 1970. — 707 с.

Стаття надійшла 05.03.2020

REFERENCES

1. Veblen Th. The Theory of the Leisure Class. Moscow, Progress, 1984 [in Russian].
2. Yukhimenko P., Leonenko P. History of Economic Studies. Kyiv, Znannia-Press, 2002 [in Ukrainian].
3. Coase R. The Nature of the Firm. *Economica*, Vol. 4, No. 16, 1937, pp. 386—405.
4. Coase R. The Firm, the Market and the Law. Moscow, Delo Ltd., 1993 [in Russian].
5. Smith A. The Wealth of Nations. Moscow, Eksmo, 2007 [in Russian].
6. Auзан A. The Economy of Everything. How Institutions Define Our Lives. Moscow, Mann, Ivanov & Ferber, 2013 [in Russian].
7. Battalio R.C., Kagel J.H., Kogut C.A. Experimental Confirmation of the Existence of a Giffen Good. *American Economic Review*, Vol. 81, No. 4, 1991, pp. 961—1031.
8. Dougan W.R. Giffen Goods and the Law of Demand. *Journal of Political Economy*, Vol. 90, No. 4, 2002, pp. 809—824.
9. Simon H.A. A Formal Theory of the Employment Relation. *Econometrica*, Vol. 19, 1951, pp. 293—305.
10. Simon H.A. A Behavioral Model of Rational Choice. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 69, 1955, pp. 99—118.
11. Akerlof G.A. The Market for «Lemons»: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 84, 1970, pp. 488—500.
12. Morgenstern O., von Neumann J. Theory of Games and Economic Behavior. Moscow, Nauka, 1970 [in Russian].

Received on March 5, 2020

Oleksii Vasyliiev, Dr Sci. (Phys. & Math.), Professor,
Professor of the Department of Theoretical Physics,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
64/14, Volodymyrska St., Kyiv, 01601, Ukraine

THE ROLE OF DECISION-MAKING MECHANISMS IN ESTABLISHING MARKET EQUILIBRIUM

The influence of decision-making mechanisms by economic agents on the establishment of market equilibrium is analyzed. In particular, the problem of determining the equilibrium price for incomplete information about the product and when consumer behavior is not rational is examined. Among other things, the approaches characteristic of institutional economic theory are used.

Two models of establishing the equilibrium price in the market of goods are proposed, on the basis of which influence of decision-making mechanisms on equilibrium parameters is determined. The first model considers two modes of decision-making by market agents. In one case, agents have complete information about the product, and in another to assess its quality use the mathematical expectation for the usefulness of the product, which is considered as a random variable with a known distribution function. It is shown that the decision-making mode qualitatively affects the equilibrium price of goods on the market. In particular, in this case, the equilibrium price depends differently on the total income of economic agents.

The second model describes the price competition of two firms that offer identical products on the market. In it, the behavior of economic agents in decision-making is modeled as one that is rational with a certain probability. It is shown that in the presence of agents with this type of limited-rational behavior in the market there can be two prices for the same product. In such circumstances, a firm that loses in price competition does not leave the market, but only loses some customers.

Keywords: *price; equilibrium; competition; market; consumer; utility function; rational behavior; optimization; irrational behavior; classical theory; institutional theory.*

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ЕТИЧНІ НОРМИ

Доступ до змісту журналу. Журнал «Економіка України» розповсюджується за передплатою друкованого або електронного варіанта. У вільному доступі на сайті журналу є розширені резюме до кожної статті. Відкритий доступ до повних версій статей журналу можливий на сайті журналу і на сайті Національної бібліотеки імені Вернадського з часовим лагом у 12 місяців.

Принципи. Редакційна політика журналу заснована на принципах об'єктивності та неупередженості при відборі статей з метою їх публікації; високих вимог до якості наукових досліджень; обов'язковості та конфіденційності рецензування статей; додержання колегіальності при ухваленні рішень щодо публікації статей; доступності та оперативності у спілкуванні з авторами; суворого дотримання авторських і суміжних прав (з укладанням з кожним автором (співавтором) Ліцензійного договору на використання твору).

Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного автора, редактора, рецензента, видавця, організації.

Етика публікацій. Редакційна колегія журналу вимагає від авторів наслідувати формальним та етичним правилам підготовки і публікації наукових робіт, що вони подають до редакції. Ці норми зумовлено стандартами якості наукових статей, прийнятими у світовому науковому співтоваристві, зокрема публікаційними принципами Publishing Ethics Resource Kit (PERK), рекомендаціями Elsevier, Комітету з етики публікацій (Committee on Publication Ethics, COPE), етичним кодексом вченого України, а також досвідом роботи іноземних та українських професіональних спільнот, наукових організацій, редколегій та редакцій видань.

Етичні зобов'язання редакційної колегії журналу

1. Всі члени редакційної колегії є рецензентами.
2. Редакційна колегія залишає за собою право направити рукопис на розгляд сторонньому рецензенту.
3. Редакційна колегія несе відповідальність за рівень наукового наповнення журналу.
4. Всі наукові матеріали проходять ретельний відбір через подвійне «сліпе» рецензування. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити статтю або повернути її на доопрацювання. Автор зобов'язаний доопрацювати статтю відповідно до зауважень рецензентів.
5. Редакційна колегія без упередженості розглядає всі надані їй рукописи, оцінюючи кожний належним чином. Вона виносить об'єктивні рішення, які не залежать від комерційних або інших інтересів, і забезпечує чесний процес рецензування.
6. Редакційна колегія може відхилити рукопис без рецензування, якщо вважає, що він не відповідає профілю журналу.
7. Редакційна колегія виступає проти фальсифікації, плагіату, направлення автором одного рукопису до кількох журналів, багаторазового копіювання тексту статті в різних місцях, введення громадськості в оману щодо реального внеску автора в опубліковану наукову роботу.
8. Редакційна колегія має право вилучити вже опубліковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про даний факт вилучення статті редакція повідомляє як автору статті, так і організації, де було виконано дослідження.
9. Співробітники редакції не надають іншим особам інформації, пов'язаної із змістом рукописів, що перебувають на розгляді, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.
10. Згідно з міжнародним законодавством щодо додержання авторського права на електронні інформаційні ресурси, матеріали сайту не можуть бути відтворені повністю або частково в будь-якій формі (електронній чи друкованій) без попередньої письмової згоди редакції журналу. При використанні опублікованих матеріалів у контексті інших документів обов'язково необхідними є посилання на першоджерело.
11. Редактори, автори і рецензенти повинні повідомляти про свої інтереси, які можуть вплинути на їх об'єктивність при редагуванні та рецензуванні матеріалів статей (випадок конфлікту інтересів). Такими можуть бути інтереси інтелектуального плану, фінансові, персональні, політичні, релігійні.

Етичні зобов'язання автора

1. Автор несе повну відповідальність за зміст статті і сам факт її публікації.
2. Автор повинен цитувати ті публікації, які мали визначальний вплив на суть викладеного у статті. Необхідно також належним чином вказувати джерела принципово важливих матеріалів, використаних у даній роботі, якщо вони не були отримані самим автором.
3. Є недопустимими плагіат як оригінальна робота і подання до публікації раніше надрукованої статті. У випадку виявлення зазначених фактів відповідальність несе автор.
4. Співавторами статті мають бути всі ті особи, які зробили вагомий науковий внесок у подану роботу і поділяють відповідальність за отримані результати. Автор, який подає рукопис до публікації, відповідає за те, щоб до списку співавторів були включені тільки ті особи, які відповідають критерію авторства, і бере на себе відповідальність за згоду інших авторів статті на її публікацію в журналі.

EDITORIAL POLICY AND ETHIC NORMS

Access to the contents of the journal. The journal «Economy of Ukraine» is circulated by the subscription of a printed or electronic version. The extended summary of each article is freely available on the site of the journal. The open access to the full versions of articles of the journal is allowed on the site of the Vernadsky National Library of Ukraine with a time lag of 12 months.

Principles. The editorial policy of the journal is based on the principles of objectivity and impartiality at the selection of manuscripts with the purpose of their publication; high exactions to the quality of scientific studies; obligation and confidentiality of the reviewing of manuscripts; compliance of the collectivity in the decision making concerning the publication of manuscripts; accessibility and immediacy of the communication with the authors; strict compliance of author's and related rights (with the conclusion of the License agreement for the use of the work with each author (coauthor)).

The prevention of illegal publications is the responsibility of each author, editor, reviewer, publisher, and organization.

Ethics of publications. The Editorial Board of the journal demands that the authors keep the appropriate level of formal and ethical rules in the preparation and the publication of scientific works submitted to the Editorial Board of the journal. These norms are determined by the quality standards for scientific articles accepted in the world scientific community, in particular, by the publication principles of the Publishing Ethics Resource Kit (PERK), recommendations of the academic publishing house Elsevier, Committee on Publication Ethics (COPE), the ethic code of Ukraine's scientists, and the work experience of foreign and Ukrainian professional communities, scientific institutions, editorial boards, and editorial staffs.

Ethic obligations of the Editorial Board of the journal

1. All members of the Editorial Board are reviewers.
2. The Editorial Board reserves the right to send a manuscript to an outer reviewer.
3. The Editorial Board is responsible for the level of the scientific content of the journal.
4. All scientific materials pass the careful selection and the «blind» reviewing. The Editorial Board reserves the right to reject a manuscript or to return it for a modification. The author must rework the manuscript in correspondence with the remarks of reviewers.
5. The Editorial Board considers all submitted manuscripts without bias, assesses properly each of them, and makes the objective decisions independent of commercial or other interests, and ensures the fair process of reviewing.
6. The Editorial Board can reject a manuscript without reviewing, by considering that it does not correspond to the profile of the journal.
7. The Editorial Board opposes the falsification, plagiarism, submission of a single work into several journals, multiple copying of article's text in different places, and misleading the community as for author's real contribution to a specific scientific work.
8. The Editorial Board has right to withdraw the published article in the case of the violation of any rights or commonly accepted norms of the scientific ethics. About such fact of the withdrawal of the article, the Editorial Board will inform the author and the organization, where such work was executed.
9. The editorial staff provides no information concerning the content of a manuscript under consideration to any persons, except for those participating in its professional assessment.
10. According to the international legislation as for the compliance of author's rights, the materials of a site cannot be reproduced completely or partially in any form (electronic or printed) without the preliminary written agreement of the Editorial Board of the journal. If the published materials are used in the context of other acts, the citation of the original source should be obligatorily made.
11. Editors, authors, and reviewers must inform about their interests, which would affect their objectivity at the editing and reviewing of the manuscripts (the case of a conflict of interests). Such can be the intellectual, financial, personal, political, or religious interests.

Ethic obligations of authors

1. The author bears the complete responsibility for the content of the article and for the very fact of its publication.
2. The author should cite those publications that had the defining influence on the essence of studies presented in the article and those that can rapidly inform the reader about the earlier works important for the comprehension of the given trend. It is necessary also to properly indicate the sources of basically significant results used in the, if those results were not got by the author his/herself.
3. The plagiarism as an original work and the submission of the earlier published article are impermissible. If such facts will occur, the author will bear the complete responsibility.
4. Coauthors of the article should be those persons who gave a weighty scientific contribution to the submitted work and share liability for the obtained results. The author submitting the manuscript for the publication is responsible for that the list of coauthors includes only those persons who correspond to the authorship criterion and takes the responsibility for the consent of other authors of the manuscript for its publication in the journal.

Рекомендовано до друку Редакційною колегією журналу
(протокол № 2 від 10.03.2020 р.)

Recommended for publication by the Editorial board
(Minutes № 2 of March 10, 2020)

При передруку посилання на журнал «Економіка України» обов'язкове
While using refer to «Economy of Ukraine» is obligatory

Адреса редакції:

01011, Київ, вул. Панаса Мирного, 26, кім. 602
тел. +38 (044) 280-12-34
E-mail: econom-ukraine@ukr.net.
<http://www.economyukr.org.ua>

Редактор *І.В. Корнієнко*

Перекладач *Т.О. Охмакевич*

Художнє оформлення *Є.О. Ільницький*

Комп'ютерна верстка *К.М. Васильковська*

Підп. до друку 12.03.2020. Формат 70 × 108/16. Гарн. Minion Pro.
Ум. друк. арк. 7,80. Обл.-вид. арк. 8,47. Тираж 302 прим.

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України, 01004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001.

